

עשירית האיפה

שיעור הפרשת חלה

ענינו לברר היטב באופן מדוקדק את עניני 'שיעור חלה'
עפ"י ממצאי הדינר והדרהם
ולבאר שהוא קטן באופן ניכר מן השיעורים המפורסמים

👉 ולעורר על קמחים שאינם חיטה 👈
שבהם השיעור קטן יותר, לכו"ע

עשירית האיפה

שיעור הפרשת חלה

ענינו לברר היטב באופן מדויק את עניני 'שיעור חלה'
עפ"י ממצאי הדינר והדרהם

ולבאר שהוא קטן באופן ניכר מן השיעורים המפורסמים

ולברר שכן היה שיטת הגאונים, הראשונים,
וגדולי הפוסקים – הן באשכנז והן בספרד
וכן היה המנהג הפשוט בכל תפוצות ישראל

 ולעורר על קמחים שאינם חיטה

(כגון: קמח מלא, שעורה, כוסמין, שיפון, שבולת שועל)

שבהם השיעור קטן יותר, לכו"ע

נכתב בס"ד ע"י

הדר יהודה מרגולין

מחבר ספר "הידורי המידות"
על מידות ושיעורי תורה

פעיה"ק ירושלים תובב"א
סיון ע"ט

לקבלת עותק (חינם) יש לפנות לכתובת המחבר:

אגסי 34

הר נוף, ירושלים

margolinsefer@gmail.com

השיעור שיבואר בקונטרס זה

ראינו לנכון להציג בראש הספר את המסקנות המעשיות אליהן הגענו, ושיבוארו בס"ד בקונטרס זה באר היטב:

א. שיעור חלה הוא שיעור בנפח (ולא במשקל) – ומסכימים לזה כל הפוסקים.

ב. השיעור בנפח הוא כ-2160 סמ"ק.

וזהו בהתאם לדברי המ"ב (תנו, ג) ששיעור חלה הוא ג' קווארט לערך, וכ"כ ערוך השולחן (יו"ד שכ"ח י): "כן המנהג הפשוט בכל תפוצות ישראל ואין לפקפק בזה כלל", עכ"ל.

ג. השיעור במשקל אינו מדויק, אלא רק משוער, 'בערך'. ואעפ"כ ראוי לתת שיעור במשקל (כפי שנמצא בפוסקים), כיון שזה מיקל על השימוש המעשי. (ראה בעמ' הבא)

ד. גם מי שיסבור כהשיעורים הגדולים יותר, יודה שחובה לחוש לכל המבואר כאן (לכל הפחות!) לחומרא.

הן לענין חיוב הפרשת חלה, והן לענין שיעור הבצק לאפיית מצות, ("אין לשין לפסח עיסה גדולה משיעור חלה" שו"ע או"ח סי' תנ"ו)

השיעור בנפח: קמח שהנפח שלו כ-2.16 ליטר (דהיינו 2160 סמ"ק, או מ"ל) חייב בהפרשת חלה בברכה.

השיעור המשוער במשקל:

וראה להלן בריש פרק ה' שם צויין שלא יתכן לדייק במשקלים אלו

משקל משוער (בגרם)	סוג הקמח
כ-1125 בערך	קמח חיטה לבן
כ-1100 בערך	קמח חיטה מלא
כ-1040 בערך	שעורה
כ-1100 בערך	כוסמין
כ-1015 בערך	שיפון
כ-900 בערך	שיבולת שועל

במשקל: השיעור הוא בערך 1125 גרם בקמח חיטה לבן

ובשו"ת תשובות והנהגות ח"ה סי' קכ"ט כתב "נראה שנאה להחמיר כדעת הגר"ח מבריסק זצ"ל ששיעור חלה הוא בקילו", ובהגש"פ "מבית לוי" עמ' מ' כתב "אפילו בפחות מעט מקילוגרם"

בשאר קמחים המשקל פחות

סדר הפרשת חלה

א] מברכים "אשר קדשנו במצוותיו וצונו להפריש חלה מן העיסה".

ב] לאחר הברכה מפרישים שיעור כלשהו (ויש שנהגו כזית, ובזה ודאי מספיק שיעור כזית של זמנינו), וקוראים שם על מה שהפרישו ואומרים "הרי זו חלה".

ג] שורפים את החלה שהפרישו, ואין לשרוף אותה בתנור באופן שהתנור יבלע מן החלה, שהרי היא אסורה באכילה. והמנהג בזמננו להקל לעטוף בשקית ניילון ולהניח באשפה.

תוכן עניינים

הקדמה..... יג

תקציר..... יד

פרק א'

שיעור חלה הכתוב בתורה..... טו

הקמה נמדד בנתינה בכלי באופן טבעי ללא דפיקות (דלא כהגרא"ח נאה)..... טו

הקדמה לפרקים הבאים

הקשר בין שיעור חלה לבין שיעור הרביעית – שניהם תלויים בגודל הביצה..... יז

פרק ב'

לברר שהשיטה העיקרית היא כהסוברים שלא נתקטנו הביצים..... יז

ב' השיטות במידת ה"רביעית" (שהיא ביצה ומחצה)..... יז

שיעור הגר"ח נאה..... יח

שיעור החזו"א..... יח

אודות שמן של שתי השיטות בסוגיא..... יח

השיטות בשיעור הרביעית – במידות ארה"ב..... יט

שיעור הרביעית – דברי הפוסקים, והמנהג בתפוצות ישראל..... כ

מנהג ירושלים..... כ

מנהג הספרדים..... כא

מנהג העולם..... כא

סתימת הפוסקים..... כב

הממצאים ביחס לרביעית..... כב

הדרהם..... כב

גרעיני השעורים וגרעיני החרובים..... כג

מלא לוגמיו..... כג

המנהג בפדיון הבן..... כג

ביצים עתיקות..... כד

סיכום הממצאים..... כד

השיעור הגדול – לחומרא בלבד הוא נאמר..... כה

הצל"ח..... כה

הגר"א..... כו

החתם סופר..... כו

רבי אפרים זלמן מרגליות..... כו

לסיכום..... כו

פרק ג

השיעור ה'חדש' העולה מבירור משקל הדרהם:..... כז

הביצה כ-50 סמ"ק והרביעית – כ-75 סמ"ק.....כז
שתי מידות מפורסמות הן, כאפשרויות לשיעור הרביעית: השיעור ה"קטן" – 86 סמ"ק, והשיעור
ה"גדול" – 150 סמ"ק.....כז
בפרק זה, יובאו הוכחות לכך שאליבא דהשיעור הקטן – המידה המדוקדקת יותר הינה בת כ-75
סמ"ק.....כז
השינויים שבדרהם.....כח
הדרהמים שבידינו.....כט
דקדוק השיעור עפ"י משקל הדינר.....ל
הוכחות נוספות לשיעור הקטן יותר.....ל
מחברי זמנינו.....לב

פרק ד'

הרביעית לשיטת הגאונים – כ-75 סמ"ק (והביצה כ-50 סמ"ק)

מברר שיעור 75 סמ"ק לרביעית אליבא דהגאונים, ודן בדברי המצדדים שהשיעור של הגאונים היה גדול יותר
פתיחה – נושא הפרק.....לג
ענף א' – דברי הש"ת שיש מן הגאונים שנקטו רביעית 84 גרם.....לד
דיון בדבריו.....לד
בירור משקל זוויי בבל.....לה
ענף ב' – אודות דברי הש"ת ששיטת הכפתור ופרח וסיעתו דהרביעית 120 גרם.....לה
דיון בדבריו.....לו
ענף ג' – אודות דברי הש"ת ששיטת רבינו חננאל וסיעתו דהרביעית 120 גרם.....לו
דיון בדבריו.....לו
ענף ד' – אודות דברי הש"ת שיש עוד גאונים שסברו שהרביעית 120 גרם.....לז
דיון בדבריו.....לז
סיכום.....לח
פוסקי אשכנז:.....לט
הרביעית 70 סמ"ק (והביצה פחות מ-50 סמ"ק) ושיעור חלה ג' קווארט.....לט
הגרא"ל שטיינמן זצ"ל.....לט
האם נתקטנו הביצים.....לט
גודל הביצה.....לט
שיעור 70 סמ"ק מובא גם ב"שיעורי המצוות" (להקה"י).....מא

דעת גדולי התורה ביחס לשיעור זה.....מב

הגאון רבי שלמה זלמן אויערבאך זצ"ל.....מב
הגאון רבי יואל טייטלבוים (האדמו"ר מסאטמר) זצ"ל.....מב
הגאון רבי עובדיה יוסף זצ"ל.....מב
הגאון רבי אהרן לייב שטיינמן זצ"ל.....מג
הגאון רבי משה שטרנבוך שליט"א.....מג

פרק ה'

מהי מידת הקמח לשיעור חלה – במשקל.....מד

מהי הכמות שצריך להפריש?

יבואר שדי בהפרשת כלשהו, וגם המפריש כזית – יפריש כשיעור קטן של זית.....מה

שיעור הכזית ושיעור הטפח והאמה

שיעור הכזית.....מו

שיעור הטפח והאמה.....מז

מכתבים והסכמות שניתנו לספרי
'הידורי המידות'
העוסק במידות ושיעורי תורה

מכתב שקיבלתי ממרן הגר"ח קניבסקי שליט"א (אדר התשס"ו)

בזמנו גר' אברהם אביב שליט"א
הוא שליט"א דבריך על שיעור
דבריך אברהם

כמדומה שכך היה אאמו"ר זצ"ל פוסק בשם החזו"א
שעל שליש ביצה של זמנינו אפשר לברך ברכה אחרונה

Rabbi Moshe Sternbuch

Chief Rabbi

of the Orthodox Rabbinical Courts
Head of Community
and Kollel Hago Har Nof
Jerusalem

משה שטרנבוך

ראב"ד

לכל מקהלות האשכנזים
מח"ס מנחת חנוכה וסדרת חובות והנהגות ועוד
רב בית הכנסת וכולל הגר"א בהר-נוף
בעיר ירושלים ת"י

כבוד הרב' המופלג רבי הדר יהודה מרגולין שליט"א

קיבלתי מכתב, והנני מסכים לדבריו שדבריו נכונים להל' למעשה, ויש לסמוך לברך ברכה אחרונה
אחר אכילת השיעור 20 סמ"ק. אבל טוב להחמיר ולחוש למש"כ במעש"ר (ס"ק ע"ד ק"ה) שדעת
רבינו הגר"א שהזיתים שבזמננו נתקטנו, ושיעור כזית זהו כפול מהזית שבזמננו. וכן לכזית מצה
בלי פסח, מחביבות מ"ע דמצה נהגו להחמיר לחוש לכל השיטות, ועל כן יש לקח לכזית מצה מצה
במשקל שלושים גרם ונח יצא לכל השיטות עין בדברים במעש"ר ח"ג סי' רס"ה.

המצפה בגליון לשיעור ה'

הרב ישראל גנס

רח' פנים מאירות 2
קרית מטרסדורף, ירושלים 94423

בס"ד.....אדר ב'.....תשס"ז

לכב'

הרה"ג הרב הדר יהודה מרגולין שליט"א,

אחשתי"כ,

ראיתי את הקונטרס החשוב אשר כתבתם ובוודאי שיש לסמוך עליו.
אך כיון שכבר נהגו כלל ישראל כהמ"ב, הנח להם לישראל
הרוצים לצאת ידי כל השיטות ובפרט במצות מצה החביבה, ויש
לנהוג כו' ככתחילה. אך דבר גדול עשה כת"ר, שלעת הצורך
יש לסמוך ככתחילה על שיעור כזית של 20 סמ"ק.

בברכת התורה

ישראל גנס

הרב עובדיה יוסף

הראשון לציון ונשיא מועצת חכמי התורה

ב"ה ירושלים, סיו אדר תשי"ע

לכבוד

ידידנו הרגול הרב הנאמן המצויין, סיני ועוקר הרים, משנתו זך ונקי, שוקך על דלתות
תהי"ק לילה כיום יאיר בחשכה כאורה, כמהר"ר הדר מרגולין שליט"א

שלום וישע רב,

הנה ראיתי כמה גלויות מספרו הנפלא "הידורי המידות" על שיעורי כזית
ורביעית, ובו חקר ובירר ענין בירורי המידות ושיעורי תורה ביסודיות ובעיון רב
ובבקיאות נפלאה על פי סוגיות השי"ס ודברי רבותינו הפוסקים הראשונים
והאחרונים, דבר דבור על אופניו תפוחי זהב במשניות כסף, איישר היליה
לאורייתא.

והנה זה מכבר עיינתי היטב במאמרו בענין שיעור הדרהם הנזכר כמה פעמים בדברי
הרמב"ם והשלחן ערוך וריבם מהפוסקים, וחקר ודרש ביסודיות בזה, והעלה ששיעור
הדרהם בודאי אינו יותר משלשה גרם, וכמכתי על דבריו להלכה ולמעשה בספרי
מאור ישראל (פסחים מה). ובספרי הליכות עולם חלק א' (עמוד רצא), ויש לשער
כזית וכביצה כפי מה שכתב במאמרו שם, הנדפס גם בספרו הנוכחי בתוספת
משובה, ודבריו נכוחים למבין וישרים למוצאי דעת.

והנני מכבדו שהפין ה' בידו יצלה להמשיך בעבודת הקודש, לאסוקי שמעתתא
אליבא דהלכתא בחיבוריו הנפלאים, מתוך נחת ושלוה ואורך ימים ושנות חיים, וכל
אשר יעשה יצלח.

בכבוד רב

ובירידות נאמנה

ישראל יוסף

עובדיה יוסף

אשר זעליג וייס

בגן 8

פעיה"ק ירושלים ת"ו

בס"ד

כבוד ידידי ויקירי

הרה"ג ר' הדר מרגולין שליט"א

במה ששאל מעיי"כ לדעתו בענין שיעור ברכה אחרונה למעשה. אען בקצרה מכיון שהארכנו
בסוגיא זו במק"א.

אם יכול אדם לאכול כשיעור המחוייב בברכה אחרונה לכ"ז, מדת חסידות בידו, אבל
במקום שאין זה מתאפשר נהגו אני לברך ברכה אחרונה על שיעור כזית כפי דעתו של רואה.
ולדעתי זה שיעור של הזית הגדול שבזמננו (כיון שקשה לשער מה זה כזית בינוני).

וזה לפי מה שביארנו שמעיקר הדין אין לנו אלא זית שבזמננו ושכל זמן זמן. ושמתתי
לראות בספרו של מעיי"כ "הידורי המידות" שכך כתב לו מרן הגר"ח"ק.

אמנם במצוות מצה נהגו אני להחמיר כשיעור רבינו החזו"א. אך לחולים שקשה להם משום
מצב בריאותם לאכול שיעור גדול של מצה, מקול או כשיעור זית כזית אף לברך על אכילת מצה.

כמו כן, ראוי לעני"ד להחמיר בהפרשת חלה ככתחילה אף על שיעור הקטן משיעורו של
הגר"ח נאה, לפי דרכנו שיש לחשוש לשיעור לפי דעתו של רואה.

ביקר

אשר וייס

אשר וייס

בס"ד ג' ניסן תשע"ד
לכ" הרה"ג מוהר"ר הדר מרגולין שליט"א
שוכ"ט

א. בענין שיעור הכזית ראיתי מש"כ ודבריו נכונים להלכה ולמעשה.

ב. וזקנינו סיפרו לנו שמנהג העולם הי' תמיד עד מלחמת ההשמדה באירופא כמו שהבאתם מר"ח וואלאינר ז"ל ועוד גדולים עד מרן החו"א וגאנו זמנינו ושמעתי שכן נהגו האבני נור ועוד גדולים (שמיעתי על האבני"ז אינו מפי ברי סמכא שהי' ראי לקבוע הלכה על פי עדותם גרידא ורק כסניף אפשר לצרפם, כידיע שאפי' אם מספר מה שהוא עצמו ראה בעיניו גברא רבה שידע להבין את אשר ראה כמ"ש רש"י ברכות ל' ע"ב שאם המעיד הוא גברא רבא יפה דקדק למה עשה כן וכן בב"מ ל"ז ע"א וז"ל הוא מאן דחזא סבר משום וכו') שחשב להוכיח דין מהמעשה וטעה).

ג. בשני הדורות האחרונים התחילו המדקדקים במצוות להחמיר ולנהוג כמ"ש המ"ב ס' תפ"ז (לא שמעתי איך נהג החפץ חיים עצמו לגבי כזית מצה. לגבי רביעית של קידוש שמעתי מנכדו ר' הלל שליט"א שכשהי' מקדש על יין נהג בשיעור הקטן ובר"כ לא הי' לו יין והי' מקדש על הפת). אף שבמ"ב תפ"ז כתב להחמיר, וזה היה שנים אחרי שכבר הוציא את המ"ב חלק ג' (וה). ויש בזה הידור מצה שלא לצמצם בשיעור וכענין מ"ש במ"ב ס' תרנ"ז ס"ק א' ובפרט ישראל קדושים דקפדי על מה דנפק מפומי דכהן גדול המ"ב שהעתיק את הכרעת השע"ת שם לפי דרכו בכתיבת חיבורו. ועוד נראה פשוט דאם באכילה אחת אוכל כמה יתים מקיים המצוה בכל האכילה דשיעור זית לא בא למעט שיותר אינו מצוה אלא בא לומר דפחות מזה לא הוא אכילה. ומ"ש "שהמנהג הנפוץ להחמיר ולהדר כדברי המ"ב בכזית מצה של 47 סמ"ק" לא אצל כל הגדולים וקהלות המנהג כן גם אחרי שנתקבל המ"ב בכלל ישראל כפוסק אחרון.

ד. אבל ודאי הכרעת גאנו עולם שהביא מע"כ שהשיעור זית מעיקר הדין קטן עד כדי פחות מ-20 סמ"ק הוא להלכה למעשה והיינו טעמא או משום ששיעור כזית הוא היות שברורו (גם אם נתקטנו הביצים כהצ"ח) או משום שהשיעור הקטן (שאינו כהצ"ח וכמו שנוטה עיקר הדין והמציאות שלא נשתנו היותם וכתב יישוב הסתירה ביחס מידת הנפח האורך והתי' הפשוט הוא שמודדים עובי האצבע ולא רחבה ומי שמשתמש עם האצבע למדידה יווכח כן) הוא פחות ממה שקבע הגר"ח נאה ז"ל, וכל טעם כדאי לעצמו.

ועכ"פ למעשה מי שקשה לו האכילה או שאסור לו בודאי יכול לבתחילה לסמוך על קרוב ל-20 סמ"ק ומי שמחמת בריאותו אסור לו עד שמויקו אכילת מצה או מורו יכול לסמוך על כזית זמנינו כ-6 סמ"ק.

בכבוד רב ובידידות
מנחם מענדל הכהן שפרן

יצחק מרדכי הכהן רובין רב ומו"ץ בהר נוף ירושלים ור"מ בבית דין פנימי בבית דין פנימי

אדר ב' תשע"ד

לכבוד
יורדי הקבר מאד נעלה
מבאי בית מדרשו
הרה"ג ר' הדר יהודה מרגולין שליט"א

אחדשים ושית

הריני בזה במילי דברכה לרגל הוצאת הקונטרס הנכבד בעניני שיעור "כזית", לקיום מצות מצה ופרור בליל חסד, וכן לשאר אכילות ששיעורן בכזית כגון ברכה אחרונה. והנה כידיע עניני השיעורין הוא מקצוע בעל חשיבות גדולה ונופי תורה רבים תלויים בו ונוגעים להלכה רבירה, ונדולי עולם עסקי בו בהורות יתורה ומוצאים אנו בזה מחלוקות גדולות בנוגע להלכה למעשה, ואין לנו לזוז אפילו כמילוא הניסא מהברכות רבותינו עמודי ההוראה אשר מהם יתר ומהם פניה ומהם אנו חיים. ועל כן יפה עשית שהבאת את דעות גדולי הפוסקים בענין זה, וזינו בדברים בדרכה של תורה, ונתת דברך לשיעורין כמתעסק ולא כמכריז.

והריני להעיד נאמנה שזה כמה שנים שיש לי סרם עסק בעניינים אלו, וינעת לברר את הדעות ואת השמועות בענין זה הרק היסב ובפרט את המסורת וההוראה אשר הורה מרן החזון איש זצ"ל בענין זה, וכן מה ששמעת מרדכי מרן הגר"ח איועזבאך זצ"ל, ועוד משאר גדולי ההוראה אשר אינם עמנו ואת אשר עמנו חיים. גם לדבות אשר הוספת לבאר את הדברים בצורה ברורה באופן השווה לכל נפש על ידי דוגמאות וציורים מעשיים למען ידעו ענין זה ברור לכולי עלמא. ועברתי על הדברים ועל הנוסח שנכתבו בהורות מרובה.

והרואה את הדברים ויכול להבין שיש יסוד גדול לשער את שיעור המצות בשיעורים קטנים יותר מאשר מפורסם וטורל בפי אינשי, ובראי נפקים לכל הפחות במקום צורך.

וברבותי ברכת בהן שחיבור זה יתקבל אצל תופשי התורה ותוכל לברך על המונמר בכל עניני השיעורין ולא תצא תקלה ומכשול מתחת ידך.

ביקרא דאורייתא

נ.ב.

וזאת למדידה שספרים רבים מביאים עדויות אודות שיעור כזית מצה, מסרן בעל הקהילות יעקב זצ"ל, איך שסימן על כך ידו או ברך ניר, את גודל המצה שחילק מרן החזון איש זצ"ל. אך הרבר צריך זהירות גדולה בנוגע למעשה, כיון ששיעורי כזית נקבעים בגשף, ובשנים האחרונות רבים אופים מצות שהן דקות ביותר, ואם ידמו בזה מליחא למליחא, בהשוואת גודל המצה, עלולים לבא לאכיל שיעור שהוא קטן מסה שהחזון איש זצ"ל חילק למסובים, ולכן נחזין באשר באים ללמוד מצוירים, לתת את הדעת על עובי של המצה שבה תלוי הנפח שהוא הרבר הקובע את שיעור הכזית.

רח' שאולזון 62/9 תר נוף ירושלים 9540067 ת.ד. 43019 י-ם 9143001
טל: 02-6518525 פקס: 02-6516377

משה מרדכי קארפ

קרית ספר

בס"ד

לכבוד ידידי הרב הגאון ר' הדר מרגולין שליט"א

אודות דעת רבינו מרן בעל הקהילות יעקב זצ"ל בנוגע לשיעורי הכזית אשר זכיתו לישא וליתן לפניו בזה בארוכה בחיי חיותו זיעוועכ"א.

ב) שאלתיו לשי' רבינו זצ"ל בעיקר שיעור כזית כהוראת רבינו הגר"ח זצ"ל כשיעור כזית שבזמנינו אי"כ יברכו על המחיה גם בבסקוית אחד. והשיב דבסקוית הוא קל ויש בו חורים, (כמו של פעם) ושאלתי אי"כ ימלאו החורים בבסקוית השני, והשיב דאחי"נ שיוכלו לברך על זה על המחיה.

ג) סיפרתי לו שבתו של מרן הח"ח זצ"ל סיפרה שאביה היה מברך על ג' ענבים ברכה מעין ג', לא גדולים ביותר ולא קטנים ביותר, ושמוח מאד על כך, ואמר אי"כ הלא גם הוא סובר כן, [אי"ה אפשר שצירף גם סברת בריה לזה].

בברכת התורה
משה מרדכי קארפ

נ.ב. במכתב המקורי נכתב אודות נושאים נוספים, וכאן הובא רק מה ששייך לענין שיעור הכזית.

להשלמת הענין נביא בזה דברים שכתב הגרמ"מ שליט"א בספרו "הלכות חג בחג":

"יש בידי קיפול בדף מחברתי שקיפל מרן [הקהילות יעקב] זצ"ל שיעור הכזית שחילק להם החזון איש בליל פסח, והוא כשליש דף מחברת, וכהגדרתו כגודל כף היד, ולשאלתי שהרי צריך ב' כזיתים בכזית דאכילת מצה השיב מרן זצ"ל בלחש: מסתמא היה בזה ב' כזיתים."

(הלכות חג בחג – פסח, עמ' שט):

מרן הקהילות יעקב אמר על המחמירים יותר מדי בשיעור כזית דמצה וגם מחמירים על שיעור קטן של כזית אכילת פרס:

שהוא קרוב לאכילה גסה ועי"ז אין מקיימין המצוה ביישוב הדעת ובכוונה הראויה הנצרכת לקיום המצוה, וגם אינו דרך חירות (בליל פסח) ואין בזה משום תשובו כעין תדורו (במצות אכילת כזית בסוכה בליל א' דסוכות).

והפליג טובא על המפליגין בשיעורים בזה ואמר שאינה אכילה ראויה למצוה כלל.

(הלכות חג בחג – סוכה ח"ב פרק י"ד הערה 5, ופסח פרק ט"ז הערה 8)

החנני בזה ידידך רש"ט כה"י ויה"ר שתזכה עוד להוסיף בבורי תורה והלכה וצ"ע ופרחים למנהגי ישראל בלא משקל, וזכות תליון לכוון לאמיתת של תורה כאת נפשך נפשך דושר"ט כה"י שמחה ב"צ א. ריבנוביץ

ידידו הרמב"ם ב"ר ש"ר אהרן אבן משה

לפיך רמ
הוא שיהיה : ע"מ

ד"ר מרדכי גולדשטיין
רמ שבוט
משכנות יעקב
בית שמש

ביקרא דאורייתא
צעיר הלויים
אביגדר נבנצל

משה פינשטיין
IDENT AND DEAN
DAVID FEINSTEIN
DEAN

הקדמה

זיכני ה' לעסוק שנים רבות בסוגיית מדות ושיעורי תורה, ואף להוציא לאור ספר בנושא חשוב זה בשם "הידורי המידות". זכיתי וקיבלתי הסכמות רבות מגדולי התורה והפוסקים.

אחד הנושאים המרכזיים בספר, הוא בירור שיעור הביצה, אשר הלכות רבות מאד בנויות על בירור זה, ויש לזה השלכות על כל מערכת שיעורי המצוות בתורה.

בספרי הנ"ל, אחד השערים מוקדש לענין שיעור חלה.

קונטרס זה בא לברר את סוגיית שיעור חלה בצורה ממוקדת יותר, וממילא גם בהירה יותר.

שיעור חלה נוגע להלכה:

❖ כדי לדעת מהי כמות הקמח שממנה חייבים בהפרשת חלה.

❖ לענין כמות הקמח שלשים באפיית מצות, כפי שכתוב בשו"ע (או"ח תנ"ו): "אין לשיין לפסח עיסה גדולה משיעור חלה, שהיא מ"ג בצים וחומש ביצה בינונים והוא עשרון".

בודאי ישים הקורא לב לשני נושאים מרכזיים שנכללו בקונטרס זה:

א. שיעור חלה הוא קטן יותר באופן משמעותי מהשיעור הרווח ב"עולם".

ב. מחמת שנהגו לציין את השיעור במשקל, נשתרבה טעות חמורה:

אין חולק שהשיעור האמיתי אינו אלא בנפח בלבד, והמשקל נועד רק להקל על ההנהגה בפועל. אך רבים שאינם מודעים לכך, משתמשים באותו משקל עבור כל סוגי הקמחים.

אך האמת היא שיש משקל שונה לקמחים שונים, ואת הטעות הזו חובה עלינו לתקן.

הכתיבה בכל נושא הלכתי כוללת אחריות רבה, קל וחומר בנושא המידות ושיעורי תורה. ב'כניסתי אל הכרך', תפילתי נשואה לה' יתברך שלא אכשל בדבר הלכה.

הדר יהודה מרגולין

פעיה"ק ירושלים תובב"א

סיון תשע"ט

תקציר

יובא בזאת תקציר מהמבואר בקונטרס זה.

שיעור הקמח להפרשת חלה הוא נפח של מ"ג ביצים וחומש (שו"ע יו"ד סי' שכ"ד).
דנו הפוסקים מהו גודל הביצה, וממילא גם מהי כמות הקמח המחייבת בהפרשת חלה.
באופן כללי, יש ג' אפשרויות שונות לשיעור זה.

- השיעור הקטן: הביצה כ- 50 סמ"ק, ושיעור חלה כ- 2160 סמ"ק, במשקל (לקמח לבן): כ- 1.125 ק"ג
- השיעור הבינוני: הביצה 57 סמ"ק, ושיעור חלה 2488 סמ"ק, במשקל: 1.666 ק"ג
- השיעור הגדול: הביצה 100 סמ"ק, ושיעור חלה 4320 סמ"ק, במשקל: 2.25 ק"ג

בפירוט יותר:

(א) השיעור הקטן – הוא שיוצע בקונטרס זה.

יבואר שזהו השיעור בו נהגו במשך כל הדורות הקודמים, הן באשכנז והן בספרד. ולפי"ז זהו השיעור הנכון להפרשה, אף בברכה.

יבוארו גם הסיבות שהועלו (ע"י אלו שנקטו שיעורים גדולים יותר) לשנות משיעור זה, וכן דחייה לסיבות אלו.

(ב) השיעור הבינוני – הידוע בשם 'שיעור רבי חיים נאה'.

שיעור זה מתבסס על משקל הקמח שציין הרמב"ם עפ"י מטבע הדרהם, ושיעור שזה היה שווה למשקל הדרהם הטורקי שהיה נהוג בא"י בזמנו. הוא גם נקט לשער ע"י דפיקה בדפנות הכלי, למרות שאף הוא מודה שלא הוזכר לעשות כן באף אחד מן הפוסקים שקדמוהו, וטעמו משום שרק כך הצליח להשוות עם המשקל שציין הרמב"ם.

(ג) השיעור הגדול – הידוע בשם 'שיעור חזון איש'.

בשיעור זה נקטו ההולכים בשיטת הצ"ח, שהביצים שהיו בזמן חז"ל היו פי שניים בגודלן מהביצים שלנו. ואף הם - נקטו כן לחומרא, לענין ברכה בלבד, אבל מודים הם שיש חיוב להפריש אף ממחצה של השיעור שלהם, בלא ברכה.

פרק א'

שיעור חלה הכתוב בתורה

שיעור הקמח החייב בהפרשת חלה הוא מ"ג ביצים וחומש (43.2 ביצים). כך מוסכם לפי כל השיטות.

המקור הוא מהנאמר בתורה "רֵאשִׁית עֲרֹסֶתְכֶם חֲלָה תְּרִימוּ תְּרוּמָה" (במדבר פרק טו), וברש"י שם: "ראשית ערסותכם - כשתלושו כדי עיסותיכם שאתם רגילין ללוש במדבר וכמה היא (שמות טז) וימודו בעומר עומר לגלגלת ושיעורו מ"ג ביצים וחומש ביצה".

מקורו בברייתא המובאת בעירובין (פג.-פג:): "תנו רבנן ראשית עריסותיכם - כדי עיסותיכם וכמה עיסותיכם כדי עיסת המדבר וכמה עיסת המדבר דכתיב והעומר עשירית האיפה הוא מכאן אמרו שבעה רבעים קמח ועוד (רש"י - דהיינו שבעה לוגין ועוד ביצה וחומשא) חייבת בחלה".

החשבון מוסבר היטב ברש"י (שמות פרק טז פסוק לו) בפרשת המן, ששם הוא המקור ממנו למדנו את השיעור של עיסת מדבר שהוא "עשירית האיפה", וז"ל: "עשירית האיפה. האיפה שלש סאין והסאה ו' קבין והקב ד' לוגין והלוג ששה ביצים, נמצא עשירית האיפה מ"ג ביצים וחומש ביצה והוא שיעור לחלה ולמנחות".

ובשו"ע (יורה דעה - סימן שכד): "ומדה שמחזיק מ"ג ביצים וחומש ביצה, ממלאים אותו קמח, ואותו קמח הוא שיעור חלה".

הקמח נמדד בנתינה בכלי באופן טבעי ללא דפיקות (דלא כהגרא"ח נאה)

בנוסף לבירור גודל הביצה, עלינו לברר גם כיצד לשער את הקמח.
יש ב' אפשרויות:

- [א] כפי ששמים קמח באופן טבעי – ואז הוא רפוי, ויש בתוכו הרבה 'אוורור'. וכך דרכם של המוכרים למכור את הקמח, כי רצונם שהקמח יהיה בעל נפח גדול.
- [ב] כאשר דופקים על הכלי או לוחצים על הקמח, ואז נפחו נהיה קטן יותר (באופן משמעותי!).

העיון במקורות מעלה הנחיה חד משמעית – שאת הקמח יש למדוד בצורתו הטבעית בלבד.

תוס' (מנחות נב: ד"ה חסרה): "מכאן פי' הרב רבינו חיים דכשמודדין במדה בפסח או לצורך חלה אין להכביד על הסלת דא"כ נמצאת יתרה".

מאירי (פסחים מח:): "כתבו רבני אשכנז שאין צריך להדק את הקמח בידי בתוך המדה אלא קמח כמו שהוא קבוצ מאליו".

מג"א (תנו ד:): "ולא ידחק. רק ימדוד בפיזור כדרך המוכרים. לא יניח ידו על הקמח (מהרי"ל ד"מ)".

פרי חדש (תנו א:): "מכאן נראה שמה שהביא הב"י בשם הכל בו דיש לפקפק אם נשער בכלי קמח רפוי או בעצור ומחובץ שאין כאן פקפוק שדבר ברור הוא דמשערי' בקמח רפוי וכן התו' כתבו בר"פ כל המנחות אהא דתנן חסרה או יתירה מכאן פי' ר"ח דכשמודדין במדה בפסח או לצורך חלה אין להכביד על הסולת דא"כ נמצאת יתירה כמו לענין מנחו' ע"כ וכן עיקר".

זו אכן הדרך בה מדדו כל הפוסקים את הקמח. וכל זה, להוציא ממה שמדד הגראח"נ^א ע"י שדפק על הכלי (אך לא לחץ על הקמח). הוא עשה כן כדי שייצא במציאות כמו היחס של המשקל שכתב הרמב"ם. המדידה שמסר הרמב"ם נתנה יחס מסויים בין הנפח למשקל, והגראח"נ מצא שיחס זה נשמר בחיטים שלנו, רק כאשר דופקים על הכלי.

אך יש להעיר על כך שאין הלכה כן, כמבואר במקורות שהובאו לעיל, וגם אין קושי מכך שאין היחס שלנו מתאים לזה של הרמב"ם. - הרמב"ם מדגיש שהיחס שהוא מצא אינו קובע אלא לחיטים שהיו מצויות אצלו, וכך לשונו בפירוש המשניות (חלה ב, ו): "אם באנו לשער מה שתכיל זאת המדה במשקל ישתנה כפי שינוי דבר המדוד, לפי שאין כובד המשקל השעורים והחטים שזה ולא מיני הקמח כולם משקלם שווה אע"פ שהם ממין אחד, ולא נתנו לו שיעור חלה במשקל אלא במדה כמו שתראה. והנותן שיעור חלה בשיעור המשקלים טועה ומקום טעותו גלוי מאד אלא אם נתן זה בקרוב במין רמוז אליו".

וכן בשו"ת התשב"ץ (חלק ב' סימן רצ"א): "יש שמשערין מדה זו במשקל, והשיעור היותר מכוון הוא שיעור האצבעות לפי שאין כל הקמחין שוין במשקלם. ועוד שהרי בשיעורי התורה לא נזכר משקל אלא מדה", עכ"ל.

ואפילו באותו מין, תלוי הדבר באיכות הטחינה. וכדברי התשב"ץ (שו"ת ח"ג סי' ל"ו): "ואנחנו שקלנו קמח שלנו ומצאנו משקל ביצה ל"ג זוזים ושליש ושקלנו המים ומצאנו משקל ביצה ל"א זוזים ורביעית זוז יהיה משקל המים יותר קל ממשקל קמח ב' זוזים ורביע שלישית זוז בכל ביצה.

וההבדל בזה הוא בין קמח מצרים לקמח המקום מפני דקדוק הטחינה שהם טוחנין בריחיים של מים והוא דק כאבק ואנו טוחנין בריחיים של בהמה והוא גס וכבד".

לפיכך, נשתדל בזה לברר את השיעור לפי הדרך הכתובה בפוסקים – בנתינה בכלי באופן טבעי, ללא דפיקות.

^א ז"ל בשיעורי תורה סי' ג' אות א': "וינענע הכלי איזה פעמים היטב על ידי דפיקה בשולי הכלי על איזה דבר שהוא, שעל ידי זה יתמעכו החללים שבתוך הקמח". ובהערה שם מביא את כל לשונות הפוסקים שלא הזכירו זאת, ואעפ"כ: "כתבנו בפנים שינענע הכלי אע"פ שלא נזכר בפוסקים, כי בזה משתווה בערך לשיעור הרמב"ם ז"ל". והביא עוד את דברי השיטה מקובצת על התוס' במנחות שכתב להניח הקמח בנחת, וכתב על כך שהוא בלתי מובן שהרי התוס' כתבו שאין "להכביד" על הסולת, אבל לא להזהר על הנתינה בנחת >נב. אבל יש לציין שגם לא כתבו לדפוק על הכלי, ולכן אדרבה – שיטת מדידתו לכאורה אינה מובנת >.

הקדמה לפרקים הבאים:

הקשר בין שיעור חלה לבין שיעור הרביעית – שניהם תלויים בגודל הביצה

למרות שהנושא של חיבור זה הוא שיעור חלה, נברר ראשית מהו שיעור הרביעית. נחזק לבאר בצורה פשוטה וברורה את טעם הדבר – והיינו, כי שניהם תלויים הם באותו שורש, והוא: גודל הביצה. הרביעית היא ביצה ומחצה, והשיעור להפרשת חלה הוא מ"ג ביצים וחומש. ולכן, כאשר נברר את השיעור עבור הרביעית – ממילא נדע גם מהו גודל הביצה, ובה נשתמש גם לעניני שיעור חלה.

פרק ב'

לברר שהשיטה העיקרית היא כהסוברים שלא נתקטנו הביצים

כדי לברר מהו הנפח של מ"ג ביצים וחומש, עלינו לדעת מהו הנפח של הביצה. וכאן מצאנו ב' שיטות מפורסמות, "השיעור הגדול" לעומת "השיעור הקטן", שנודעו בשמם: "שיעור חזון איש", לעומת "שיעור רבי חיים נאה". "השיעור הגדול" סובר שהביצים בזמן חז"ל היו פי שתיים בגודלן מהביצים שלנו, לעומת "השיעור הקטן" שסובר שלא נשתנו הביצים. נקדים כבר עתה לציין, שבהמשך דברינו (בפרק ג') נציג שיטה **שלישית**, המגלה לאור ממצאים שלא היו זמינים לפני רבותינו הנ"ל, והיא הנראית מדויקת יותר. לפי שיטה זו, השיעור המדויק הוא **קטן** יותר מאשר לפי שתי השיטות הנ"ל. ואציין כבר עכשיו, ששיטה שלישית זו מקובלת על כל הספרים שכתבו מחברי זמנינו. אך לענין פרק זה, נדון רק בנקודה עקרונית, האם נתקטנו הביצים או לאו. ובזה, הברור הוא אודות השיטה הראשונה (שיעור חזו"א) לעומת וכנגד השיטה השנייה (שיעור הגרא"ח²) והשלישית. וזה החילנו בס"ד.

ב' השיטות במידת ה"רביעית" (שהיא ביצה ומחצה)

בפסחים (קט.). איתא: "אמר רב חסדא, רביעית של תורה אצבעים ברום אצבעים וחצי אצבע וחומש אצבע", מבואר מגמ' זו, שכלי שממדיו $2.7 \times 2 \times 2$ אצבעות (אצבע = רוחב אגודל המצוי) מכיל בתוכו רביעית, שזה שיעור הנפח של 1.5 ביצים³, ונחלקו רבותינו האחרונים במדתו של שיעור זה.

² שהרי רביעית פירושו רביעית הלוג. והלוג שווה לנפח 6 ביצים. רש"י שמות ט"ז ל"ו. רמב"ם מקואות פ"ו ה"ג. (כ"ה בכל הדפוסים עד מהדור' שבתי פרנקל, ולא עד בכלל, וכנראה נשמט בטעות)

שיעור הגר"ח נאה

הרמב"ם כותב (פהמ"ש עדיות פ"א מ"ב) שמשקל רביעית מים הוא כמשקל 27 דרהם בקירוב (הדרהם הוא מטבע שהיה בשימוש במשך מאות שנים באימפריה הערבית). מצינו בין הפוסקים הספרדים מדור דור עד זמננו שצינו את השיעורים השונים לפי הדרהם, והואיל ולא העירו על שום שינוי שחל במידת הדרהם הסיק הגר"ח נאה (שיעורי תורה סי' א' ס"ג) שיש להניח שלא חל שום שינוי במשקל הדרהם מזמן הרמב"ם ועד זמננו. הדרהם בזמננו³ משקלו 3.2 גרם, ולפי"ז שיעור רביעית הוא בקירוב 86 סמ"ק - בגימטריא "כוס". ונפח הביצה - 57.6 סמ"ק.

שיעור החזו"א

הנודע ביהודה (צל"ח פסחים קטז ע"א) כותב, שבבואו למדוד את השיעורים, מצא בהם סתירה עצומה. כאשר מדד רביעית על פי מידת האצבעות המבוארת בגמ' (2.7 x 2 x 2, לפי רוחב האגודל המצוי) התקבלה מידה המחזקת כשלש ביצים מצויות, בעוד שרביעית היא רק מידת ביצה ומחצה! לפיכך, נקט הנו"ב שנפח הביצים בזמן חז"ל היה פי 2 מאשר נפח הביצים של ימינו (לעומת שיטת הגר"ח נאה שסבר שהביצים של חז"ל שוות בגודלן לביצים של ימינו). ולפי"ז שיעור הרביעית, שהוא ביצה ומחצה, יהא נמדד בנפח שלש ביצים של זמננו. וזה דלא כהשולחן ערוך, הסובר לשער רביעית לפי ביצים של זמננו⁴, ע"כ תוכן דברי הנו"ב. מרן החזו"א סבר כשיטת הנו"ב, ונקט שרוחב האצבע (=האגודל המצוי) הוא כ-2.4 ס"מ, ולפי"ז רביעית הוא כ-150 סמ"ק⁵ - בגימטריא "כוס הגון" (והביצה של חז"ל כ-100 סמ"ק, כפליים מהביצים הבינוניות המצויות כיום). ולגבי הראיה מהדרהם של הרמב"ם - כתב בעל הקה"י בספרו "שיעורין של תורה" (סי' ג' סק"ח) כי יש לדחות ראיה זו שאולי נשתנה במשך הזמן, ויתכן שבזמן הרמב"ם היה הדרהם כבד יותר.

אודות שמן של שתי השיטות בסוגיא

שתי השיטות המרכזיות בסוגיית "מידות ושיעורי תורה", נקראות בפי העם על שמם של המייצגים את השיטות הללו. "שיעור חזון איש", "שיעור הגר"ח נאה" - כך שגור בפי כולם. הרושם העולה מכאן הוא מוטעה. מתקבל הרושם כאילו מדובר במחלוקת שנולדה בין שני אלו, כאילו היא התחילה בהם. גם נכלל בכך, שההכרעה בין השיטות תהיה תלויה בדרכי ההכרעה בין שני חכמים החולקים - שעל כך יש כללים קבועים בהלכה (שעיקרן לברר מי גדול ממי, ועל הגדול סומכים).

³ פ', בסביבות שנת תש"ז, שאז עדיין היתה מידה זו בשימוש בירושלים, עוד מזמן שלטון הטורקים. ואמנם לא היה זה מטבע כפי שהיה בזמן הרמב"ם, אבל זה שימש בתור משקל.

⁴ ביאור כוונת הצ"ח הוא - דכיון שכתב השו"ע בפירושו לשער בביצים, ודאי אין כוונתו אלא לביצים המצויות, ושמע מינה דלא סבירא ליה לשו"ע שנתקטנו הביצים.

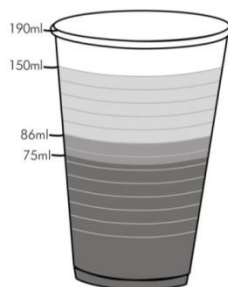
⁵ שיעור זה עפ"י לוח שיעורי המצוות שבסוף ספר "שיעורין של תורה" לבעל הקה"י.

אך כאן, באמת מדובר במחלוקת קדומה יותר. ואמנם מרן החזו"א והגר"ח נ"ב ביררו הרבה את הענין, כל אחד לפי שיטתו; וגם הם שנתנו לשיעור הגדרה במדידה המטרית. ולכן - נקראו צדדי המחלוקת על שמם.

אך לקושטא דמילתא, בירור הסוגיא מחייב לקרוא לכל שיטה בשמה המדויק. שיעור הגר"ח נאה – זהו בעצם שיעור השולחן ערוך^י. וכן של ראשוני אשכנז, הרוקח והרא"ש והטור והמרדכי ומהרי"ל ומהרי ווייל ורבינו ירוחם^א. וכן של הרמ"א^ב. וכן של הרמב"ן, התשב"ן, והש"ך והט"ז והמגן אברהם^ט. וכן סתימת כל גדולי הפוסקים^ז. מאידך, שיעור החזו"א – זהו שיעורו של הצ"ח (ה"נודע ביהודה"). וכמוהו כתבו להחמיר בשם הגר"א והגר"ח מוולאזין, וכ"כ החת"ס, והגרא"ז מרגליות (לענין דינים שהם דאורייתא). והרי בכך הוגדרה כל שיטה על שמה הנכון, וזכינו עי"ז לתוספת בבירור מקורות הסוגיא.

השיטות בשיעור הרביעית – במידות ארה"ב

בארה"ב נהוג לשער ב"פלואיד אונס" (fluid ounce) השווה ל-30 סמ"ק (וליתר דיוק: 29.574). ולפי"ז שיעור חזו"א: 5 oz., ושיעור הגר"ח נאה: 2.86 oz. (לקמן יובא עוד שיעור – 75 סמ"ק, המקביל ל-2.5 oz.).

המחשה לשיטות שנזכרו בשיעור הרביעית ע"ג כוס חד פעמית מצויה

150 סמ"ק – שיעור חזו"א
86 סמ"ק – שיעור הגר"ח נאה
75 סמ"ק – השיעור ה'חדש' המבואר בקונטרס זה

^י כמבואר בדברי הצ"ח, שחידושו את השיעור הגדול הוא דלא כהשו"ע.

^א כמבואר כל זה בשו"ת חת"ס (או"ח סי' קכ"ז).

^ב כמש"כ בשו"ת שבט הלוי ח"ו סי' ס'.

^ט כמש"כ בשיעורין של תורה סי' י' אות ג'.

^ז שו"ת שבט הלוי שם.

שיעור הרביעי – דברי הפוסקים, והמנהג בתפוצות ישראל

לאחר הוראתו של רבינו הצ"ח^א, הורה כדבריו החת"ס (שו"ת או"ח קכ"ז). לפי המבואר בספר 'מעשה רב' (סימן ע"ד וק"ה) נהג אף הגר"א להחמיר כן, ובעקבותיו אף הגר"ח מוולאזין (בספר 'שערי רחמים' – מנהגי הגר"ח ז"ל, אות קס"ה בהגה"ה). בכמה מקהילות וגלילות ישראל נתקבל המנהג להחמיר כדבריהם^ב.

מאידך, המשיך הרוב המכריע של עם ישראל לנהוג בשיעור הקטן (שהביצים לא התקטנו) ולא חשש לדעת המגדילים את השיעור.

בהקשר לכך יובאו להלן:

- ❖ מנהג ירושלים
- ❖ מנהג הספרדים
- ❖ "מנהג העולם" (לשון המ"ב)
- ❖ סתימת הפוסקים

מנהג ירושלים

מנהג ירושלים הוא כשיעור הקטן, וכך לשון הגאון רבי צבי פסח פראנק במכתבו (ריש ספר 'שיעור מקוה' להגר"ח נאה): "כן היה מוחזק ונהוג בירושלים בזמן נוכחותם של גאוני ארץ תקיפי דארעא קדישא, וחלילה למי שהוא לשנות דבר מכל שהיה נהוג בימי הגאונים הנזכרים שמחויבים ליזהר מגחלתם", עכ"ל.

וכן גם לשון הגאון רי"א הרצוג במכתב שהובא שם: "כך מקובל בירושלים מימי רבנו גאוני קשישאי זי"ע".

(וע' שם למכתבים נוספים המעידים כן).

וכן אמר הגרש"ז אויערבאך זצ"ל: ש"עיקר ההוראה היא כמו שבירר הגר"ח נאה ז"ל בספריו, וכן היה המנהג בירושלים מקדמת דנא" (הובא בספר הליכות שלמה ח"ב עמ' צ').^א

גם הג"ר דוד בהר"ן, שהיה גאון הוראה ומעמודי ההלכה של ירושלים, מורה היה שאפשר לסמוך על השיעור הקטן – אף במידות האורך, ואף להקל – בדאורייתא ובחיוב כרת (כגון במקוה)^ב.

^א לפני כמאתיים וחמשים שנה.

^ב כ"כ בעל הקה"י בהקדמה לשיעורין של תורה.

^א הכוונה היא לעצם הנושא אם נתקטנו הביצים, בזה היה מנהג ירושלים כהשיעור הקטן, אבל לגבי דקדוקו של שיעור זה, אדרבה, הביא בספר מגד גבעות עולם (להג"ר מיכל שורקין שליט"א, ירושלים תשס"ה, ח"ב עמ' ל"ד) "כאן המקום לציין שכשפרסם הגר"ח נאה את ספרו בעניני השיעורים נדהמו אנשי ירושלים מחומרותיו בענין השיעורים, כי מנהג ירושלים היה בשיעורים קטנים יותר מהשיעור הנודע של הגר"ח נאה, וכוס של ברכה בכל מקום היה פחות מ-86 גרם שהורה הגר"ח נאה, כן שמעתי בשם הגרש"ז אויערבאך זצ"ל, עכ"ל.

^ב הדברים המובאים כאן הם מספר "ארח דוד – הלכות של גאון ההוראה רבי דוד בהר"ן זללה"ה". וז"ל שם:

"והיה מתיר לטבול במקוה לפי שיעור אמה של 48 ס"מ" (עמ' רלו).

"עוד היה טוען, כיצד יתכן לומר שנתקטנו הדורות [כטענת הצ"ח בפסחים קטז. ועוד], הלא הקברים של דורות קדמונים הם בגודל שלנו. ועוד טען, דהנה מזמן הגמרא ועד הרמב"ם שהיה כאלף שנים לא התקטנו שהרי הרמב"ם מביא שיעור של הגמרא במשניות (פ"ב בעדיות מ"א), ומהרמב"ם ועד הב"י ג"כ לא התקטנו, שהרי הב"י מביא (או"ח סי' תנ"ו ס"א, אהע"ז סי' ס"ו ס"ו), ומהב"י ועד הש"ך ג"כ לא התקטנו שאחרת היה צריך הש"ך לעורר על זה, א"כ האיך יתכן לומר שמהש"ך ועד זמנינו התקטנו, וכי לא היו אבותינו מספרים לנו דבר זה?" (שם עמוד רלז).

"אמר שאפשר להפריש בברכה מקמח חו"ל כבר משש אוקיות (=1.440-1.450 ק"ג), ולא כמו שנוהגים העולם ומצריכים 7 אוקיות (שהם 1.670 ק"ג לשיטת רבי חיים נאה. ו-2.250 ק"ג לשיטת החזון איש) (שם עמוד קפב).

מנהג הספרדים

כבר ידועה דעת מרן השו"ע שסובר כשעור הקטן, כפי שהעיד על-כך רבינו הצ"ח בדבריו, שכאשר חידש את שעורו הגדול כתב "שהוא שלא כדברי השו"ע". ומדורו של השו"ע – לפני כ-450 שנה – ועד ימינו אנו, המשיכו הפוסקים הספרדים כולם לנהוג כשעור הקטן, בכל ארצות פזוריהם ולאורך כל הדורות שמאז ועד עתה. וכך לשונו של הגאון רבי עובדיה הדאיה זצ"ל (במכתבו בריש ספר 'שעורי מקוה'): "מיום עמדי על דעתי והייתי דן לפני רבותי ויוצק מים על ידם כך היו דנים להלכה ולמעשה וכך אנו דנים אחריהם פה ארץ ישראל, וכל המרבה לבדוק בספרן של ראשונים שהיו מתקופת מרן הק' עד תקופתנו אנחנו עינינו תחזינה כי יחד כולם שוים לטובה כו' ואחרון חביב מרן החיד"א ז"ל כו' ואחריהם נמשכו כל גדולי האחרונים אשר כל בית ישראל נכון עליהם והגאון בן איש חי, חיים לראש כו' וכן בכמה ספרי האחרונים אין מספר".

וכן הוא בשו"ת אור לציון חלק ג' (מבוא – שיעורי המצוות ענף ג' בהערה), שהביא רצף של פוסקים ספרדים דור אחר דור שצינו לשיעור זהה עפ"י הדרהם.

מנהג העולם

ה"עולם"¹⁰ המשיך לנהוג כשעור הקטן, כפי שנהוג היה קודם הצ"ח. כך מצינו בלשון המשנה-ברורה (סי' רע"א סי"ג בבה"ל) המתייחס לשיעור זה בשם "מנהג העולם". והאדמו"ר מגור זצ"ל בעל ה"פני מנחם" כתב (בהסכמה לספר 'מידות ושיעורי תורה') שהגביע של אביו האדמו"ר בעל ה'אמרי אמת' היה בערך 88 סמ"ק, וסיים וכתב "וכן נהגו תמיד אצלנו לסמוך על שיעור זה שהיה מקובל מדורות מגדולי גאוני וצדיקי קמאי".

ובשו"ת משנה הלכות חלק ח סימן קצד כתב:

"ראה ראינו מרבתינו ואבותינו דור אחר דור גדולים גאוני וצדיקים שלא החמירו בשיעורין ולא הלכו בהן להחמיר אלא להקל שהרי ראה ראינו שגם רבינו בעל הצ"ח הי' לו לפלא שאנן נהגין כשיעור קטן ועכ"פ כן הי' המנהג גם בזמנו לקדש על כוס של שיעור ביצה וחצי שיעור פשוט וכבר כתבו התוס' (ברכות כ"ב ע"ב) ד"ה ונחזי עזרא היכי תיקן דבדבר הרגיל בכל יום לא שייך לומר שנשתכח הדבר ואנו זוכרין וא"כ כ"ש שיעורין שהם הלכה למ"מ ורגיל שלש פעמים ביום כזית וכביצה לברכת המזון שיעור אכילה ושתייה רביעית לבורא נפשות ולקידוש ולהבדלה ולנטילת ידים שיעור רביעית וממש בכל יום לפעמים אין מספר נוהג בכל יום שיעור רביעית וכזית וכיוצא בו והאיך זה נוכל לומר שכל העולם כולו חכמים וגאוני וצדיקים כולם שכחו השיעור שקבלו ונהגו בו יום יום ואבותינו מסרו לנו ואב מסר לבנו עד משה רבינו וכן ראינו אצל רבותינו הצדיקים והחסידים תלמידי בעשה"ק והצדיקים והחסידים תלמידי הגר"א וגם הצ"ח בעצמו אינו אלא כמסופק הגם שבאו גדולי האחרונים ופלפלו בדבריו מ"מ למעשה ראינו שלא נהג עלמא לשנות שיעורי אבותינו מה שגבלו לנו רבותינו הראשונים ולפני המלחמה רוב ורובא דעלמא ורובא לא נהגו בחומרא זו ואולי אחד מיוחד לעצמו בצנעא אבל כולא עלמא יצאו ביד רבותינו".

וכן הובא בקונטרס זה (בחלק ההסכמות) בשם הגר"א זצ"ל שטיינמן זצ"ל שבחו"ל נהגו לקדש על גביע בשיעור 70 גרם.

וכן בערוך השולחן (יו"ד שכ"ח ג-י) מביא את השיעור הקטן (לענין מדידת חלה עפ"י ביצים) שהוא ג' קווארט, וממשיך לברר גם את שיעור הגדול יותר של הצ"ח (ו' קווארט), ומ"מ מסיק "ועכ"פ על

¹⁰ ובספר "שבח פסח" עמ' תקפ"ו, העתק מצוי באוצר החכמה, מביא שבעל החפץ חיים זצ"ל בעצמו היה משתמש לקידוש עם כוס קטן שהיה פחות משיעור רביעית לפי הצ"ח, וכוס זו נמצאת כהיום אצל יוצאי חלציו. ופעם שבת איש אחד אצל הצ"ח זצ"ל וראה אותו מקדש על כוס קטן זה, ושאל אותו היתכן שנוהג שלא כמו שכתב בעצמו במשנה ברורה שראוי להחמיר. והשיב לו הצ"ח, "אזוי האט מיין טאטע געפיהרט" (כך נהג אבא שלי), עכ"ד.

ג' קווארט קמח וודאי דיש לברך וכן המנהג הפשוט בכל תפוצות ישראל ואין לפקפק בזה כלל", עכ"ל.

במכתבו של הגרמ"מ שפרן שליט"א לספר "הידורי המידות", הביא את אשר שמע מנכד הח"ח הגאון רבי הלל זקס זצ"ל שכשהיה הח"ח מקדש על היין נהג בשיעור הקטן, אע"פ שבמ"ב סי' תפ"ו כתב להחמיר. יצוין שהגאון ר' הלל זצ"ל היה מורה בשם הח"ח כהשיעור הקטן מחמת מנהגו של הח"ח וז"ל (ב'ישורון' ל"ג עמ' קמו הערה 11): "כשעלתה השאלה פעמים רבות הלכה למעשה, הורה רבינו לסמוך על השיעור הקטן, שכך היה מנהגם של כל גדולי ישראל בליטא, ולא כמקובל בשם החזו"א", עכ"ל.

ובשו"ת תשובות והנהגות (כרך ג' סימן שלד) אחר שהביא את שיטת המגדילים את השיעור, כתב: "מאידך גיסא השיטה שלא להכפיל מקובל בכל בית ישראל, והגה"צ רבי אליהו אלעזר דסלר זצ"ל סיפר, שהיה אצלו כוס שקידש בו הגאון וצדיק רבי ישראל סלנטר זצ"ל, ובשיעור הרגיל ולא כפל. (ולדבריו כשבא לבני ברק רצה להחמיר, כי זהו אתריה דחזו"א זצ"ל, אבל הרבנית זצ"ל, ביקשה ממנו כיון שהצדיק רבי ישראל זצ"ל קידש כן בו שימשין, ורק מיד לאחר פטירתה כפל!).

סתימת הפוסקים

פסק המ"ב (בסי' רע"א ס"ק ס"ח, וכן בסי' תפ"ו ס"ק א') להלכה לסמוך על השעור הקטן לכתחילה במילי דרבנן, ואילו במילי דאורייתא פסק להחמיר לכתחילה כשעור הצל"ח, וכפי שפסק הגאון ר' אפרים זלמן מרגליות. וכעין זה פסק הגר"מ פינשטיין (עי' הגדת "קול דודי", וע"ע באג"מ יו"ד ג' סי' ס"ו).

כבר הובאו לעיל דברי הגרש"ז אויערבאך זצ"ל שאמר ש"עיקר ההוראה היא כמו שבירר הגר"ח נאה ז"ל בספריו" (ספר הליכות שלמה ח"ב עמ' צ').

וכן הגרי"ש אלישיב זצ"ל כתב (בספרו "קובץ תשובות" חלק ב' סי' ל') וז"ל: "כבר הודעת דעתי שהשיעור המקובל ושכך נהגו ונוהגים הוא השיעור של ר"ח נאה ז"ל".

והגאון רבי שמואל וואזנר זצ"ל כתב (שו"ת שבט הלוי ח"ו סי' ס') שסתימת כל גדולי הפוסקים משמע שלא חשו לחידושו של הצל"ח.

וראה עוד את רשימת הפוסקים המובאים בסופו של הפרק הבא.

הממצאים ביחס לרביעית

לפי העולה מהמבואר לעיל, שאלה יסודית בה נחלקו "השיעור הגדול" ו"השיעור הקטן" היא, האם נתקטנו הביצים שלנו מגודלן בזמן חז"ל או לא. נקדיש פרק זה לבירור הנידון לפי ממצאים טבעיים, וכן ממצאי מטבעות אשר הראשונים ציינו על ידם את השיעורים.

הבאנו כבר שהחזו"א התבסס על מדת האגודל, והגר"ח"נ התבסס על הדרהם. ברם, יש ממצאים נוספים שעל ידם ניתן לברר את שיעור הרביעית - וכולם מורים לכאורה כמו השיעור הקטן.

והרי הממצאים, ותשובות החזו"א שהשיב כדי ליישב את שיטתו:

הדרהם

הבאנו לעיל את דברי הרמב"ם, שמשקל רביעית מים הוא כ-27 דרהם. משקל הדרהם בזמננו הוא כ-3.2 גרם המורה כהשיעור הקטן ($27 \times 3.2 = 86.4$).

וליישב את שיטת החזו"א צריך להניח שהדרהם בזמן הרמב"ם שקל יותר (כ-5.5 גרם), ואף שחכמי הספרדים מדור דור ציינו לשיעור זה, ולא העירו על שינוי בדרהם - צריך לומר שנעלם מהם, ולא שמו אל לבם את השינוי שאירע (כ"כ הקה"י, שש"ת ג', ח').

יצוין, כי ביד אספני מטבעות מצויים מטבעות דרהם עתיקות לרוב, ושקילתן מוכיחה שלא היו כבדות כ"כ כפי שעולה לשיטת החזו"א, ואדרבה קלות הן אף משיעור הגר"ח נאה. וכן מוכח גם מממצאי מטבעות הדינר, ויבואר כל זה להלן ביותר פירוט.

וכבר ציין בזה בספר "דרכי חושן" (להגר"י סילמן שליט"א, חלק א' עמ' ש"ח), ואף שהוא עצמו נקט כשיעור חזו"א: "לכאורה אין הדחייה מובנת, שהרי בדרהם השתמשו לא רק בקהיר וירושלים אלא בכל ארצות המזרח. ובפרט שבכל מקום שמצאו דרהמים - ומצאו כמותם לאלפים, נמצא רק כשיעור הקטן".

גרעיני השעורים וגרעיני החרובים

עפ"י המבואר ברמב"ם (עירובין פ"א ה"ב) עולה השוואה בין משקל רביעית מים לבין משקל גרעיני השעורים וז"ל "הדינר שש מעין והמעה משקל שש עשרה שעורות והרביעית מחזקת מן המים או מן היין משקל שבעה עשר דינרין וחצי דינר בקירוב". עפ"י שקילת גרעיני השעורים שלנו, עולה כשיעור הקטן של הרביעית (אמרי אש סי' ל"ג, הובא בחזו"א או"ח סי' ל"ט סק"ח).

וכתב החזו"א (שם) ליישב, שבזמן הרמב"ם שקלו גרעיני השעורה כפליים מאלו המצויים בזמננו. ואע"פ שמבואר בראשונים ש - 4 גרעיני שעורה שוקלים כגרעין חרוב, וכך הוא גם בימינו, צריך לומר שגם גרעיני החרובים שבזמנם שקלו פי 2 מאלו שבזמננו.

והנה בעקבות השערה זו תתעורר בעיה, שהרי הרמב"ם (הל' ס"ת ט' ט') מציין את מידות האורך ההלכתיים עפ"י רוחבם של גרעיני השעורים, וזה מותאם לגרעיני השעורה שלנו, וא"כ הכיצד יתכן ששקלו השעורים של הרמב"ם פי שתיים משלנו?

מיישב החזו"א: יתכן דאע"פ שהיו באותו גודל - שקלו פי שתיים, ואפשר שהיו ארוכות יותר. ע"כ תוכן דבריו.

מלא לוגמיו

בגמרא ביומא (פ.) מוכח דשיעור מלא לוגמיו משני הצדדים באדם בינוני הוא יותר מרביעית. ולפי זה כתב המשנה ברורה (רע"א סי"ג בה"ל ד"ה של רביעית) שיש "קושיא חמורה" על שיטת הצ"ח. "דאי ס"ד דשיעור רביעית בזמננו הוא כפליים דהיינו שיעור ג' ביצים שלנו, א"כ כמלא לוגמיו באדם בינוני משני הצדדים הוא יותר מג' ביצים, וזה כבר בחנתי וניסיתי בכמה אנשים בינונים המלא לוגמא שלהם משני הצדדים ועלה לכל היותר רק עד שני ביצים בינונים?"

וכתב החזו"א (סקט"ז) ליישב "דקשה לעמוד על פעולת בחינתו (פי' אופן מדידתו של החפץ חיים) ז"ל, שאי אפשר לאדם שימלא כל מלוגמיו שיומתחו ב' לחייו כל מתחתן", ואילו היה ממלא כל המתיחה "אפשר שמגיע לג' ביצים או פחות מעט, שקשה לעמוד על בינוני מצומצם", עכ"ד.

המנהג בפדיון הבן

הרמב"ם (עירובין פ"א ה"ב) כותב שהרביעית שוקלת כמו 17.5 דינרים. ומצוות פדיון הבן היא בכסף נקי משקל 20 דינרים (5 שקלים, כל שקל 4 דינרים). ברור, אם-כן, שמשקל הכסף המשמש לפדיון הבן הוא בוודאי יותר ממשקל המים של הרביעית. והנה, נהגו בכל תפוצות ישראל שמשקל הכסף לפדה"ב הוא פחות ממאה גרם, ומוכרח שמשקל הרביעית - פחות?

על כך כתב הקה"י (שש"ת סי' ג' סק"ט): "ומרן [החזו"א] זצללה"ה היה נבוך בזה, והיה קצת זמן שהשיב באמת לשואלים שלצאת מכל ספק ראוי ליתן (-לפדיון הבן) קרוב לכפליים מהנהוג"^{טז}. לאחר זמן חזר בו, והורה לסמוך על המנהג, כי חידש "חידוש עצום"^{יז} [לשון הקה"י שם] שמשקל הכסף תלוי במשקל גרעיני השעורה שבכל דור ודור, עכ"ד.

ביצים עתיקות

בעיר פומפיי שבאיטליה, התפרץ הר געש בשנת ג' תתל"ט (79 למנינם) וכיסה את העיר באפר בצורה נדירה מאד ששימרה את כל העיר. מידת הביצים שנשתמרו תואמת את זו של הביצים שבימינו (עפ"י מדידת פרופ' יהודה פליקס, "החקלאות בא"י בתקופת המשנה והתלמוד" עמ' 160). נמצאו גם ביצים קדומות בפירמידות בעלות נפח דומה (צויין באוצר הגאונים מסכת יום טוב עמ' 61, מדברי הרא"ה קוק זצ"ל, עיי"ש).

אציין שזה עתה, סמוך לזמן כתיבת שורות אלו בניסן תשע"ט, מצאו בעיר דוד קליפות ביצים ששרדו מזמן בית ראשון (!). שחזור הביצים מראה שהיו בגודל זהה לביצים של זמנינו, ולא כפולות (בשיחה עם החוקרים שבירו את הנ"ל נתחוו לנו שגודל ביצה זו היה כ-45 סמ"ק, ובטעות נשתרבב לפרסומים שונים גודל 61 סמ"ק).

סיכום הממצאים

אם נניח כשיטת הגר"ח נאה, תקשה עלינו מדת רוחב האצבע^{יח}. מאידך, כדי לומר כשיטת החזו"א, צריך להניח מספר הנחות:

- א. הביצים שלנו נתקטנו למחצית הגודל שהיו בזמן חז"ל.
- ב. גרעיני השעורים בזמן הרמב"ם שקלו ככפליים משלנו (ואף שרוחבם שווה לשלנו, משקלם היה פי שניים).
- ג. כך גם גרעיני החרובים - שקלו ככפליים.
- ד. מדידת הח"ח בשיעור מלא לוגמיו אינה מדוייקת. א"א לנו למדוד מלא לוגמיו במדוייק, ולכן א"א לסמוך על מדידה זו של הח"ח.
- ה. משקל הכסף לפדיון הבן תלוי בכל דור במשקל גרעיני השעורים המצויים, (שהוא "חידוש עצום").

^{טז} ז"ל (באגרות חזו"א א' קצ"ד): "בין כה וכה נשאלתי למעשה כמה שיעור פדה"ב, אם אמרתי איני יודע, שואל לי האב ומה יעשה, הייתי מוכרח להשיבו כי בשתי לא"י וארבעים גרוש הוא ודאי יוצא מכל ספק, וכאשר ארכו הימים רבו המחמירין ואין איש זולתי אשם בדבר רק אנכי לבדי. אחרי שארכו הימים עלתה בדעתי כי משקל הפרוטה חצי שעורה שמסרו לנו הגאונים... ששרש השיעור הצמח הזה שקבעו חכמים".

^{יז} נראה לבאר את כוונת הקה"י (במש"כ שהוא "חידוש עצום"), שהרי מוכח בגמרא שאין אפשרות לשנות את ערך המטבעות אם עי"ז ייגרם הפחתה בשווי. וכמ"ש הגר"א (יו"ד סימן ש"ה ס"ק ד'): "צריך לידע שאין משתנה שיעור הפרוטות וכל המטבעות מימות משה כמ"ש בפ"ק דקדושין (י"ב א') סבר רב יוסף פרוטה כו' רק הסלע שיכול להוסיף כנ"ל ולא לפחות". ועוד, שהרי לפי החזו"א ע"כ חדשו הגאונים חידוש, והוא: דכאשר הם כתבו שהפרוטה היא כסף כמשקל חצי שעורה, כוונתם היתה לחדש שיהא ערך הפרוטה תלוי במשקל השעורה, ויהיה משקל זה לא רק 'סימן לדבר' - אלא גם ה'סיבה' שעל פיו נקבע עצם השיעור. והנה הרי"ף בקידושין (ו' ע"א בדפי הרי"ף) למד את משקל הפרוטה (שהוא חצי שעורה) בעקיפין ממשקל הדינר עיי"ש, וא"כ ברור שהרי"ף לא ידע אודות מציאותו של חידוש שכזה מדברי הגאונים (הערה זו שמעתי מהג"ר צבי ובר שליט"א). גם הרמב"ם (ריש הל' שקלים) כתב, וז"ל בקיצור: "וכמה הוא משקל הסלע שלש מאות וארבע ושמונים שעורה בינוניות... נמצא משקל הפרוטה חצי שעורה", ולא נראה כלל שהיתה איזו קביעות מיוחדת לייסד ולהגדיר את משקל הפרוטה בחצי שעורה.

^{יח} ודאי קושיה אלימתא היא זו, וכתבנו ב"הידורי המידות" (בשער "ביאורים ועיונים" פ' י"ד) פרק העוסק ביישוב שאלה זו.

ו. משקל הדרהם שלנו כמחצית ממשקלו בזמן הרמב"ם, ונעלם שוני זה מחכמי הספרדים שצינו שיעוריהם בדרהם.

ועל כל זה הוספנו, שמשקל הדרהמים העתיקים שבידינו מוכיח בבירור שלא היה כבד כ"כ, וכפי שיבואר.

מן הראוי להוסיף, שדעת הפוסקים עד דורו של הצ"ח היתה לשער במדה קטנה, המקבילה לביצים של זמננו.

כך הם דברי החת"ס בשו"ת (או"ח סי' קכ"ז), שהביא רשימה ארוכה של "גדולי ארץ אשכנז – הרוקח והרא"ש והטור והמרדכי ומהרי"ל ומהר"י וייל ורבינו ירוחם" אשר כולם כאחד קבעו את השיעור על-פי מידת הביצים – הביצים המצויות.

וכן דעת השו"ע, כמ"ש הצ"ח עצמו.

והקה"י הביא רשימה ארוכה^ט, ובהם: הרמב"ן, התשב"ץ, המהרי"ן, הש"ך, הט"ז, המג"א בשם הפרישה, הא"ר, המחצית השקל, ועוד.

ובשו"ת שבט הלוי ח"ו סי' ס' כתב שסתימת כל גדולי הפוסקים משמע שלא חשו לחידושו של הצ"ח^ז.

והרי כל הממצאים דלעיל מסייעים לדבריהם, ומסתייעים מדבריהם.

השיעור הגדול – לחומרא בלבד הוא נאמר

השיעור הגדול, הנודע כהיום כ"שיעור חזון איש", הוא כבר מזמנו של רבינו הצ"ח (ה"נודע ביהודה"). החזו"א (ס"ק ו') מביא ארבעה מגדולי האחרונים שנקטו כשיעור זה, והם: הצ"ח, הגר"א, החתם סופר, ורבי אפרים זלמן מרגליות.

בפרק זה נברר את דעתם אחת לאחת, ונראה שכל השיעור הגדול – רק לחומרא הוא נאמר.

הצ"ח

רבינו הצ"ח (הוא ש'חידש' את השיעור הגדול – בפסחים קטז:), כתב: "ולכן אני מזהיר שעל פינט קמח יקח החלה בלי ברכה, כי לא באתי להקל על שיעורא של התיו"ט, אבל ברכה לא יברכו עד שיהיה שני פינט קמח מחוקים ומעט יותר..."

הרי שגם אחרי שחידש את השיעור הגדול, עדיין מזהיר שלא להקל (גם בחלת חו"ל שחיובה רק מדרבנן) נגד השיעור הקטן.

ואמנם בלשונו שם כתב: "שנתברר^{כא} לי עפ"י מדידה שהביצות המצויות עתה בימינו, הנה הביצה שלימה שבזמנינו הוא רק חצי ביצה מביצים שבהם שיעורי התורה...", אבל על כרחך אין כוונתו לומר "שנתברר" עד כדי להקל נגד השיעור הקטן וכנ"ל, הרי שלחומרא הוא שנקט שיעור גדול.

^ט שיעורין של תורה סי' י', ושם צוינו כל המקורות.

^ז ז"ל: "דכבר ידוע בין הפוסקים דאין להכחיש דסתימת הטור וש"ע בכמה דוכתא דלא נתקטנו השיעורים... וכ"ה ביו"ד סי' שכ"ד בשו"ע ורמ"א, וכ"ה לפי חשבון הדרהמים שנתבאר שם, וכ"ה במג"א ופמ"ג והפוסקים או"ח סי' ר"י דשיעור רביעית ביצה ומחצה להלכה למעשה, וזה פשוט השו"ע כאן סי' תפ"ו דדי עכ"פ בחצי ביצה, ואין לומר בשום אופן שמימות סתימת השו"ע עד היום נתקטנו הביצים שזה דבר שהחוש ודע"ת מכחיש, וע"כ שכל גדולי הפוסקים והשו"ע לא נחתו לזה".

הגר"א

מקור השיטה של הגר"א הוא מהמובא במעשה רב (אות קד): "מדדנו לפניו שיעור חלה ונמצא זי"ן קווארט. ויש לשער לחומרא לפי חשבון זה לענין רביעית וכזית בפסח". והרי מפורש בדברים שלחומרא הוא שנאמר.

החתם סופר

תשובתו של החת"ס (או"ח קכ"ז) נוקטת כהצל"ח שהביצים בימי חז"ל היו גדולים בכפליים. ואף הוא כתב שזהו רק לחומרא, וז"ל: "לכן נ"ל להלכה ולמעשה כמ"ש הגאון בצל"ח דהכלי המחזיק מים שנפלו ממ"ג וחומש ביצה יטול חלה בלא ברכה, ומה שמפילים פ"ו וחצי ביצה יברך". גם בתשובה נוספת (מובאת כלשונה בספר שיעורי מקוה להגר"ח נ"ל עמוד צ"ו) התייחס לתשובתו הנ"ל וכתב במפורש שרק לחומרא הוא שנקט שיעור גדול, וז"ל "ולבסוף כשכתבתי תשובה הנדפסת (בסי' קכ"ז הנ"ל) והסכמתי לכפול השיעורים להחמיר לשיעור קידוש רביעית ולברך על הפרשת חלה. א"כ ה"ה לע"ד יש לחוש לכתחילה גם בשיעור מ' סאה בכפל מהנ"ל. א"כ יש לחוש ולהחמיר במידת מי מקוה...".

רבי אפרים זלמן מרגליות

בדברי הגר"א ז"ל מרגליות מצינו יותר מכל הנ"ל. שנקט שהוא ממש ספק, כי תלוי בספקם של התוס' כיצד למדוד את האגודל, אם ממקום הרחב או מראשו במקום הקצר. ונקט שבדרבנן יש להקל אף לכתחילה כהשיעור הקטן, ורק בדאורייתא להחמיר כהשיעור הגדול. והובאו דבריו בשערי תשובה (סי' תפ"ו).

לסיכום

הרי ראינו דעתם של כל הנוקטים בשיעור גדול שהובאו ע"י החזו"א, שרק לחומרא הוא שנקטו את השיעור.

^{כא} נ.ב. הבירור של הצל"ח מובא שם במה שאמר: "על כרחך שנשתנה בזמנינו, או שהאגודלים נתגדלו והמה גדולים יותר מהאגודלים שהיו בימי התנאים, או שהביצים נתקטנו והמה בזמנינו קטנים ממה שהיו בימי התנאים. וידוע שהדורות הולכים ומתמעטים ואי אפשר שאגודל שלנו גדול יותר מאגודלים שהיו בימי חכמי ש"ס. ועל כרחך הביצים בזמנינו נתמעטו". הרי שהבירור נובע מנקודה אחת בלבד: מכך ש"ידוע" שהדורות הולכים ומתמעטים. נכון אני בהבנת דברי קדשו. מנין זה ידוע? האם הוא עצמו בירר את גודלם של הדורות הקודמים, או שמא כוונתו לבירורים שעשו אחרים? האם הכוונה היא לבירורים תורניים (אלו הם?) או מדעיים? או שמא כוונתו לדברי אגדה שונים בהם כתוב על ענקים שהיו בדורות קודמים (ועל כך יש כמה ספקות, וביניהם – שדברי אגדה פעמים רבות לא נאמרו על דרך ההבנה של פשוטן של דברים, ורבים מגדולי המפרשים מבארים אותם על דרך המושג – ולא על דרך הפשט. ונצטרך לברר עד כמה סומכין בזה על דברי אגדה בהוראה מעשית)? מה מקורה של הידיעה הברורה עליה הסתמך רבינו, ושינה על פיה את כל פני ההלכה? (ומן הענין לציין שמן הידוע לנו אזי אדרבה, הדורות כן הולכים וגדלים – עכ"פ במובן הגשמי, היפך הנחת היסוד של הצל"ח, וכמו שהובא ב"הידורי המידות" בעמוד 261). גם בדורנו ניכר הדבר היטב, כי כמעט תמיד הילדים גבוהים מהוריהם. ובודאי שלולי דבריו יש בכך נטיית לב להניח שכך הוא תהליך הדורות. וראה לעיל בהערה י"ג מדברי הגר"ד בהר"ן.

פרק ג'

השיעור ה'חדש' העולה מבירור משקל הדרהם:

הביצה כ-50 סמ"ק והרביעית – כ-75 סמ"ק

שתי מידות מפורסמות הן, כאפשרויות לשיעור הרביעית: השיעור ה"קטן" – 86 סמ"ק, והשיעור ה"גדול" – 150 סמ"ק.

בפרק זה, יובאו הוכחות לכך שאליבא דהשיעור הקטן – המידה המדוקדקת יותר הינה בת כ-75 סמ"ק.

השיעור הקטן – דקדק בו הגר"ח נאה זצ"ל, ועלה בידו ששיעורו בדקדוק: 86 סמ"ק. כאמור לעיל, התבסס הגר"ח על שיעור 27 דרהם שכתב הרמב"ם, והרי הדרהם בזמננו 3.2 גרם ($27 \times 3.2 = 86.4$). לגבי השאלה הגדולה המתעוררת – מנין שלא אירע שינוי במשקל הדרהם במהלך הדורות – הסתמך הגר"ח בעיקר על מסורת חכמי הספרדים, המציינים שיעוריהם ביחס לדרהם דור אחר דור ולא עוררו על שינוי.

והנה, כדי לברר באופן מדויק את שאלת משקלו של הדרהם בזמן הרמב"ם, יש צורך בחקירה רבה ומסועפת. הגר"ח נאה לא הרבה בחקירה זו, כיון שסבר שהראיות שבידו מספיקות להוכיח שלא היה שינוי במשך הדורות, ולא מצא לנחוץ לחקור עוד. כך נתקבל הדבר אצל רבים מבלי לפקפק בשיעורו, כי בפשיטות לא ראו סיבה לפקפק.

אבל! מחברים בדורנו, שהרחיבו והעמיקו בבירור הנושא, העלו שאכן היה שינוי, והדרהם של הרמב"ם היה קטן יותר (!! ממה ששיער הגר"ח נאה. בירור מקיף אפשר למצוא בספר מידות ומשקלות של תורה. גם בספר מידות ושיעורי תורה מגיע למסקנה זו, וכותב שם (עמ' צ"א): "הצעתני את הדברים לפני הגרש"ז אויערבך שליט"א ואמר לי ששמע מכבר שהרא"ח נאה הפריז במידותיו אבל הוא עצמו אינו יכול להחליט על כך כי אינו מתמצא במשקל הדרהמים העתיקים, אבל המריצני לפרסם מסקנותי ואמר שמצוה לפרסם זאת".

וכן מובא בשמו של הגרש"ז אויערבאך זצ"ל בספר הליכות שלמה ח"ב עמ' צ', וז"ל: "בעיקר ענין השיעורים אמר רבינו שעיקר ההוראה היא כמו שבירר הגר"ח נאה ז"ל בספריו, וכן היה המנהג בירושלים מקדמת דנא (והוסיף עוד שידוע לו שכמה מהמתעסקים בענין זה חישובו ומצאו שלדעת הרמב"ם קטן השיעור עוד יותר) "עכ"ל שם.

וכתב לי במכתב הג"ר יעקב מאיר וידר שליט"א, שהגרש"ז אויערבאך זצ"ל אמר לו במפורש ששיעור הגרא"ח נאה הוא טעות, ראה במכתבו שיובא להלן.

עוד נוסיף, כי הדברים שיבוארו להלן היו למראה עיני הגר"ע יוסף זצ"ל, ובעקבותיהם שינה את הוראתו, ונקט שיעור הקטן מ-86 סמ"ק^כ.

^כ וכפי שכתב בספר "מאור ישראל" (פסחים מח.), ובספר "הליכות עולם" חלק א' עמ' רצ"א. וראה שם שכתב שיעור 3 גרם לדרהם, שהוא אמנם קטן משל הגרא"ח נאה, אבל גדול במעט מהשיעור שנתברר כאן. מאידך, ראה את מכתבי בניו הגאונים שליט"א למהדורה ב' של ספר "הידורי המידות" שלא היתה כוונתו להגדיר שיעור אחר, ודעתו ז"ל ודאי מסכמת לשיעור 75 סמ"ק.

נראה, שראוי היה שמידת שיעור קטן זה תזכה לפרסום רב בהרבה ממה שנודעה עד כה, ובפרט לאור העובדה שכל מערכת המידות ושעורי התורה מושפעת ממידה זו בצורה ישירה או עקיפה, ורוב מצוות התורה שמקיים האדם תלויות בצורה זו או אחרת במידות ושיעורים.³²

הסיבה לכך שעניין זה לא התפרסם כל צרכו עד עתה, היא – לכאורה – שלמרות שהופיע בשני הספרים החשובים והמצויינים שהוזכרו לעיל, לא היה זה בדרך השווה לכל נפש. בספר 'מידות ומשקלות של תורה' ערך את דבריו בדרך מפורטת ומעמיקה – המתאימה בפרט ללומד המצוי ובקי בנבכי הסוגיות הנדונות. ובספר 'מדות ושעורי תורה' מפוזרות הראיות בין סוגיות ונושאים שונים ומרובים שבספרו רב הכמות ועב הכרס.

להלן נביא בעז"ה תמצית מהדברים, ועולה במסקנה בצורה ברורה שהביצה של הרמב"ם היא כ- 50 סמ"ק, והרביעית של הרמב"ם היא בערך 75 סמ"ק בלבד!

השינויים שבדרהם

הגר"ח נאה קבע הנחה, שכיון שלא העירו הפוסקים על שינוי בדרהם, יש ללמוד מכך שלא חל שום שינוי, וסברא זו הספיקה לו למנוע צורך בחקירה נוספת. ברם, בדיקת הנושא מחדש מעלה מסקנה ברורה: אמנם לא חלו שינויים מהותיים במשקל הדרהם, אבל שינויים קטנים כן היו, ממקום למקום ומדור לדור.

הגר"ח נאה הניח שהדרהם המצרי של הרמב"ם היה זהה לדרהם הטורקי שבימיו, – אך הנה מפורש הדבר נגד השערה זו בספר שנכתב בדור שאחר מן השו"ע – בשו"ת באר מים חיים (לרבי שמואל ויטאל, בנו של רבי חיים ויטאל תלמיד האר"י ז"ל, סי' פ"ח) שכתב אודות הדרהם: "שבמצרים הם יותר קלות מדמשק וזולתם". גם נעיר לדברי גאון ההוראה (רבו של מרן הגרש"ז אויערבאך זצ"ל) רבי דוד בהר"ן זצ"ל (כמובא לעיל בהערה 15) שאמר שאפשר להפריש בברכה מקמח חו"ל כבר משש אוקיות, וזהו להדיא נגד מה שנקט הגר"ח נאה שהשיעור המדויק הוא שבע אוקיות, ועל כך בנה וייסד את כל שיטתו.

ונציין ראיה ברורה לשינויים הרבים מאד בזה, מהכתוב באנציקלופדיה לעניני אסלאם (ערך דרהם) שכתבו (בתרגום חפשי מאנגלית): "במשקל הדרהם חלו כל כך הרבה שינויים בארצות שונות באימפריה האסלאמית ובזמנים שונים, עד שאין אפשרות בתחום האנציקלופדיה לתת סיכום...".

ומה שלא ציינו זאת הפוסקים (שזו העובדה שגרמה לגר"ח נאה להניח שלא היו שינויים), י"ל שלשינויים קטנים אלו לא שמו לב. וביותר י"ל עפ"י מה שכתב הרש"ר הירש זצ"ל באגרת (המעין תשל"ט) וז"ל: "ויהיה לענ"ד טוב והגון, אחר שיהיה ברור להם שלא יבואו בזה להקל כי אם להחמיר, שבכל מדינה וכל מלכות יתפסו במדה הנהוגה ביניהם מצד המלכות, שיהא אצבע שוה לצאלל הנהוג וכו' וכמדומה לי, כפי אשר ראיתי ושמעתי כך היו נוהגים ג"כ מלפנים, בעסטרייך תפסו במדת עסטרייך, בפרייסען במדת פרייסען, וכו' עכ"ל (והביא בזה עוד מקרים). ולכן גם בנדון דידן, היו מספר מקומות שהוסיפו על הדרהם, ואעפ"כ הניחו חכמי המקום את השיעור המקובל של 27 דרהם אע"פ שאינו מעיקר הדין אלא גדול יותר, דהוי רק להחמיר".³³

וא"כ, כדי לעמוד על השיעור המדוקדק, צריכים אנו לשוב ולברר את משקלו של הדרהם בזמנו של הרמב"ם, וכך להגיע אל שיעור הרביעית מעיקר הדין.

³² וראה בקונטרס "דופן סוכה כהלכה" שבספר "הידורי המידות" אודות אפרושי מאיסורא בענין שימוש בדין 'לבוד' בדופן הסוכה. והיינו, שרבים סומכים על כך שג' טפחים הוא 24 ס"מ, ולפי המבואר כאן השיעור צ"ל לא יומר מ- 22.8 ס"מ.

³³ וממילא פשוט הדבר, שכאשר נפסק השימוש בדרהם – צריך לחזור לשיעור המקורי ואין סיבה להמשיך לנהוג בשיעור הגדול יותר.

הדרהמים שבידינו

פשוט הוא, שבכל מקום שנאמרה השערה לגבי מציאות מסוימת, אם אח"כ מתבררת המציאות – כבר אין עוד מקום לדון בהשערות שנאמרו בזמן הספק, אלא – אדרבה – המציאות היא הברורה ועל פיה יש לקבוע ולנהוג^כ.

דוגמא אחת מיני רבות יש לציין – בנידון מטבעות גופא: הרמב"ן בפירושו על התורה (שמות ל', י"ג) סבר כמו הגאונים ז"ל וחלק על רש"י לגבי משקל מטבע השקל. אך בבואו לארץ ישראל, כתב הרמב"ן במכתב^כ שכיון שנזדמן לידו מטבע (אחד! בודד!!) מזמן חז"ל שתאם לשיטת רש"י, חוזר הוא בו ומכריע דשיטת רש"י עיקר נגד הגאונים. ומכאן, לדרהם.

בידי מוזיאונים ואספני מטבעות ברחבי העולם יש מספר רב מאוד של דרהמים מכל הארצות והתקופות. רוב האוספים הגדולים מפרסמים את הפרטים על המטבעות שלהם. חקר המטבעות הפך למדע שלם – בשם "נומיסמטיקה" – ומקפידים בו ביותר על פרסומים מדויקים ומדוקדקים עד מקום שיד אנוש מגעת בכל הנוגע לפרטים ותכונות של מטבעות.

קשה לקבוע עפ"י הדרהמים המצויים מהו המטבע אליו כיוון הרמב"ם. שליטי מצרים שבזמנו הטביעו את מטבעותיהם מחוץ למצרים^כ, ומחמת זה קשה לקבוע בודאות את משקל המטבע שאליו כיוון הרמב"ם ז"ל.

ברם דבר אחד ברור: כל מטבעות הדרהם מתקופתו נעים בין 3-2.7 גרם כל אחד, וכמעט שאינו מצוי מטבע יותר מ-3 גרם (למעשה, בין הדרהמים שמזמנו של הרמב"ם שנמצאים באוסף המלכותי של מצרים, נמצאו רק שניים שמשקלם מעל 3 גרם. הגדול שבהם מגיע עד כדי 3.04 גרם^כ).

ניתן בהחלט לומר כי ממצאים אלה מהווים הוכחה ברורה שאין להניח שמשקל הדרהם הוא 3.2 גרם כפי שסבר הגר"ח נאה^כ. אמנם בזמנו הדרהם בירושלים שקל כך, אך ההנחה הטוענת שכך היו הדרהמים בתקופת הרמב"ם מאות שנים לפני כן – אינה מאומתת עפ"י המציאות.

^כ פירוש. דהנה מצינו הלכות שהפוסקים הכריעו בהם על פי מה שמצאו מדורות קודמים. וכמו בענין תפילין, שנחלקו רש"י ור"ת בסדר הפרשיות, ומביא הב"י (או"ח סי' ל"ד) את דברי הסמ"ג שנפלה בימה שעל קבר יחזקאל ומצאו שם תפילין ישנים מאד כסדר הרמב"ם ורש"י, ומביא שם את דברי המהרי"ל שעל כך אנו סומכים שלא ללבוש שני זוגות תפילין. וביישוב שיטת ר"ת, עי' בדרישה שכתב דמצי למימר שהתפילין שמצאו פסולין היו כיון שכתבן באותו הסדר, ולכן נקברו בקברו כדין ספרים פסולין. (אבל גם הוא לא אמר שאין לסמוך על ממצא עתיק). הרי דשפיר דמי להכריע עפ"י ממצאים מהעבר.

אך כאן עדיף טפי. דהרי כל המחלוקת נסובה על הבנת דברי הרמב"ם. וא"כ מציאת המטבעות שעליהם דיבר הרמב"ם אינה רק בגדר 'ראיה' לדבר (כמו גבי תפילין), אלא אלים טפי, שזה מכריע את עצם הנושא עליו אנו דנים.

^כ נמצא בסוף חידושי הרמב"ן למסכת גיטין, והובא בפוסקים רבים. הודפס גם בפירושו על התורה בסוף דברים, מהדורת שעוועל.

^כ מידות ומשקלות של תורה פרק כ"ח בהערה. וכן מידות ושיעורי תורה פרק ל' הערה 19.

^כ הדבר מתועד בספר

Catalogue of the Islamic Coins in the Egyptian National Library, N.D. Nichol 1982 (העתק ממנו מצוי בספריה הלאומית). כיוצא בזה – באוסף של המוזיאון הבריטי, מבין 41 דרהמים מתקופת הרמב"ם, נמצא **מטבע בודד** ששוקל עד כדי 3.04 גרם, ומשקל השאר פחות. והובא בפירוט ב"מידות ומשקלות של תורה" פרק כ"ח, ושם עמ' ע"ב.

^כ נכדו של הגר"ח נאה זצ"ל, הרב מ"מ נאה שליט"א הדפיס (בשנת התשע"ה) קונטרס בשם "מסורת משקל הדרהם". בקונטרס הנ"ל יוצא להגן על השיעור של סבו – 86 סמ"ק לרביעית. אנוכי הקטן כתבתי תגובה לקונ' הנ"ל, המעוניין לקבל תגובה זו ישלח בקשה לכתובת המצוינת בתחילת הספר. אציין בקצרה למעיין, שבדבריו לא הובאה כלל אף טענה אחת לדחות את הראיות המרובות והברורות שהדרהם של הרמב"ם – קטן היה.

דקדוק השיעור עפ"י משקל הדינר

כאמור, עפ"י מטבעות דרהם שבידינו ברור שהרביעית קטנה יותר ממה ששיער הגר"ח, אך קשה לקבוע את דקדוקו של השיעור כדי לדעת בכמה הוא קטן. ברם דרך אחרת בידינו כדי לקבוע זאת – עפ"י קביעת משקל הדינר, השוקל^ל 1.5 דרהם. הגאונים^{לא} קבעו כי משקל דינר של חז"ל שווה במשקלו לדינר הזהב של הערבים, הקרוי "ששדנג" [דנג פירושו שישית, כמו "דנקא" בלשון הגמרא. ששדנג הכוונה לשש שישיות, דהיינו דינר שלם. גם במערכת המטבעות של חז"ל נתחלק הדינר לשש מעות]. דינר ששדנג הערבי הוקבע בשנת 77 לישמעאלים^{לב} ע"י הכליף עבד-אל-מלק לשקול 4.25 גרם. במשך זמן רב ביותר – יותר משש מאות שנה – נשאר משקלו החוקי יציב. דבר זה מקובל ללא חולק^{לד}, וכך עולה גם עפ"י שקילת המטבעות שנשתמרו בידינו.

עוד מוכח כן מהרמב"ן, שכתב (באגרתו מא"י) שהדינר לשיטת הגאונים "שיעורו בכיוון" כמו "הדינר שקורין בעכו ביזאנד". בשנת ק' לאלף הנוכחי (1340 למנינם) יצא לוח המשוה משקלות ומטבעות של ארצות שונות בעולם. "ביזאנד" זה שהזכיר הרמב"ן מופיע בלוח בהשוואה לשלוש מידות משקל נפרדות: לאונקיה הנהוגה בפלורנץ, בוונציה ובג'נואה. בכל שלש ההשוואות משקלו מכון לשעור 4.25 גרם שהובא לעיל^{לד}.

הרמב"ם מסתמך על קבלת הגאונים במשקל הסלע והדינר^{לה} וא"כ גם להרמב"ם משקל הדינר 4.25 גרם.

והנה, כותב הרמב"ם במפורש שהרביעית משקלה 17.5 דינרים בקירוב (הל' עירובין פ"א הי"ב), ומכאן נוכל לדקדק בשיעור, ועולה בידינו משקל המים של הרביעית – 75 גרם^{לב}. וזהו שיעורו המדוקדק של הרמב"ם [למען לא יחסר המזג לשוחרי הגימטריאות: כוס "היין" בגימ' 75]. לפי"ז גם נוכל לקבוע שהדרהם אליו כיוון הרמב"ם שקל 2.8 גרם בקירוב.

הוכחות נוספות לשיעור הקטן יותר

הוכחות נוספות יש, שהשיעור המדוקדק קטן ממה שקבע הגרא"ח נאה.

א. מוסכם, כי רביעית היא נפח ביצה וחצי. אם הרביעית 75 סמ"ק, תהא ביצה בינונית 50 סמ"ק והוא אכן הגודל של ביצים בינוניות (טבעיות^{לז}) בזמנינו. וכן עולה משו"ת דברי יחזקאל (סי' ל"ב להרה"ק משינאווא, בנו של הדברי חיים מצאנז זי"ע) שכתב שהמדה של קווארט של ארצו (והיא 923 סמ"ק) ידועה עפ"י מדידה שמחזיק י"ח ביצים עכ"ד, הרי שעפ"י מדידתו כל ביצה היא 51 סמ"ק. וראה להלן בהערה 61, שרבי מאיר אריק ז"ל מדד ביצים והיתה כל ביצה 50 סמ"ק.

^ל רמב"ם ביכורים פ"ו הט"ו, כס"מ שם, ובהל' כלי המקדש פ"ב ה"ג.

^{לא} בה"ג (הל' קידושין פ"א והל' בכורות קל"ח: רס"ג) (שו"ת זכרון לראשונים – הרכבי, סי' שפ"ו) רי"ף (קידושין ו. בדפי הרי"ף).

^{לב} ד"א תנ"ו, 696 למנין הנוצרים.

^{לג} מידות ומשקלות של תורה פרק כ"ו ול"ב. מידות ושיעורי תורה פרק ל' ס"ט. וכן בספרי נומיסמטיקה רבים.

^{לד} שלוש ההשוואות המופיעות בלוח נעות בין 4.244 ל- 4.253 גרם, המראה על דיוק עצום, עם סטיה שהיא כמעט אפסית (!) (מקור ראיה זו – מידות ומשקלות של תורה פרק מ"ב).

^{לה} [שהרי בהל' שקלים פ"א מוסר את משקל הסלע בגרעיני שעורה כפי שיטת הגאונים. וכך מפורש כתב בשו"ת רבי אברהם בן הרמב"ם (סי' פ"ב) בהסבירו את דברי אביו. וגם מפורש בתשב"ץ (ח"ב סי' רצ"ב ד"ה ומה) דשיטת הרמב"ם היא כשיטת הגאונים. וכך גם מפורש בספר מצוות זמניות הלכות פסח דשיעור הרמב"ם בחלה זהה לשיעור שהביא הרי"ז גיאת בשם הגאונים. והדבר ברור ואין צריך לפנים].

^{לי} (17.5 X 4.25 = 74.375).

^{לז} הביצים שבמכולת – אינן טבעיות, אלא מתרנגולות המקבלות טיפולים מיוחדים להטיל ביצים גדולות. גם יצוין שיש ביצים קטנות שכלל אינן משווקות, לפיכך אין ענין לעשות ממוצע מהגדולות וקטנות המגיעות למכולת.

- ב. מאידך, לגר"ח נאה שהרביעית 86.4 סמ"ק, תהא ביצה בינונית 57.6 סמ"ק והיא גדולה מביצים בינוניות של זמנינו [כך ציינו בספר ארבעת המינים עמ' קנ"ה, וכן בספר "מידות ושיעורי תורה" עמ' ט"ו. ולשיטתו צריך לומר שהביצים נשתנו מעט].
- ג. הרמב"ם (ריש הל' שקלים) מוסר את מדות המשקל ביחס למשקל גרעיני שעורה. בספר מדות ומשקלות של תורה (פכ"ג) מביא רשימה של אחרונים מזמן התוס' יו"ט ואילך ששקלו שעורים, ולא מצינו ביניהם^{לח} מי ששיער מדת שעורים כבדה כ"כ כמו שיוצא להגר"ח נאה בהתבססו על דהם של 3.2 גרם.
- גם השעורים שבימינו מתאימות למשקל הקטן יותר^{לט}. הגר"ח נאה עצמו התקשה בזה טובא שלא יתאימו למשקלו אלא השעורים הגדולות והכבדות ביותר ולא הבינוניות. הוא נדחק בזה מאוד^מ וסבר לומר שהשעורים הגדולות הן באמת הבינוניות, מפני שרק הן המתאימות לשיטתו.
- ד. איתא במשנה (כלים פי"ז מי"א) "מדות הלח והיבש שיעורן באיטלקי", כלומר המדות שהיו בארץ איטליה (רומא) בזמן המשנה זהות למידות של חז"ל. על פי המידות הללו עולה שיעור הרביעית 72.6 סמ"ק^{מא} שהוא קרוב מאוד לשיעור שנתבאר בדעת הרמב"ם (עם הפרשי צמצום ביניהם)^{מב}. מאידך, אם ננקוט כמידות הגר"ח נאה שהרביעית 86 סמ"ק, יהא הפרש משמעותי ולא יצדק כלל להשוותו למידות האיטלקיות. (הארכת בזה במאמר בפני עצמו, בספר "הידורי המידות").
- ה. יש מחלוקת בין רש"י לבין הגאונים מהו משקלו של דינר. וכתב הרמב"ן באגרתו^{מג} מא"י, ששיטת הגאונים – המשוים את משקל הדינר של חז"ל למשקל דינר ששדג של הערבים – גדולה משל רש"י ב-20%, ביחס של 5:6^{מד}.
- בספר "מסורת השקל"^{מה} (פ"ד) בירר באריכות נפלאה, שלפי רש"י משקלו של כל דינר כ-3.5 גרם, ולפי"ז עולה משקל הדינר ששדג כ-4.2 גרם, והדרהם [השוקל 2/3 ממשקל הדינר] כ-2.8 גרם.
- ו. לפי הגמ' בפסחים ק"ט – מתברר לנו יחס קבוע בין הרביעית לבין האגודל והאמה, וכתב בספר "מידות ושיעורי תורה" (עמ' ט"ו ועמ' צ"א): לפי הגר"ח נאה שהרביעית 86 סמ"ק

^{לח} מלבד אחד יוצא מן הכלל: הרב ישעיה זילברשטיין מוויצען שבהונגריה, שנת 1820.

^{לט} מידות ושיעורי תורה ס"פ כ"ב, עפ"י בדיקתו ועפ"י הספרים העוסקים בחקר גידול השעורה.

^מ בספר "שיעורי תורה" מהדו"ק עמ' 7 (ציטוט מידות ושיעורי תורה שם), כתב הגר"ח: "ואני עשיתי בחינה במשקל השעורים ובחורתי שעורים מליאות ושמנות ועלו עשרים מהם בגרם (=שזהו המתאים לשיעורו של הגר"ח). ולא ראיתי עוד יותר גדולים מאלו שבחרתי. והנה מהמשקל המכוון הנזכר מוכרח דאלו השעורות הם הבינוניות ובודאי נמצאות גם גדולות יותר, ו"לא ראינו אינו ראיה" עכ"ל. וכ"כ בקיצור במהדו"ב עמ' פ"ב.

הרי שהגר"ח עצמו מצא ששיעורו מתאים רק לשעורים גדולות בלבד. ולא מצא יישוב אלא לומר שהשעורים הגדולות שלנו הן באמת בינוניות, ואף שלא ראינו גדולות יותר – "לא ראינו אינו ראיה". והדוחק מבואר.

^{מא} בהנחה שננקוט כהשיעור הקטן, עי' מידות ומשקלות של תורה פרק קמ"ח, ובאריכות במאמר רא"י גרינפלד בהמעין (תמוז תשמ"ח) שביארו שמידות אלו תואמות עם השיעור הקטן, ודחו את דברי הגר"י מרצבך (הובאו בשש"ת פ"ח ס"ו) שרצה להוכיח מהתאמת מידות רומא כהשיעור הגדול.

^{מב} הרמב"ם (הל' עירובין פ"א ה"ב) כתב במפורש ששיעורו הוא "בקירוב". ומוכח כן גם מכך שמסר משקל אחד למים וליין, בעוד שבפירוש המשניות (עדיות פ"א מ"ב) כתב חילוק קטן ביניהם, עיי"ש.

^{מג} נמצא בסוף חידושי הרמב"ן למסכת גיטין, והובא בפוסקים רבים. הודפס גם בפירושו על התורה בסוף דברים, מהדורת שעועל.

^{מד} וכן מוכח מהדינרים והדרהמים שבידינו, וכדבריו באגרת כתבו גם בארחות חיים ח"ב הל' פדיון בכורות, ובתשב"ץ ח"ג סי' רכ"ו (ברם ברמב"ן עה"ת – שמות ל, יג – כתב יחס אחר, וצ"ע).

^{מה} הרב ש.ז. רייך שליט"א (טורונטו תשמ"ח).

- עולה אורך האמה 48 ס"מ שהוא למעלה מהממוצע^מ. ואילו לפי מדת 75 סמ"ק, עולה אורך האמה 45.6 ס"מ, שתואם את אורך אמת היד הבינונית במציאות.
- ז. בגמ' שבת י"ד ע"א ובתוד"ה זמנין ובתו"י שם מבואר דהטעם שהשונה משקין טמאין טמא, הוא משום גזירה שמא יבוא להכניס מאכל של תרומה בשעה שעדיין יש רביעית משקין בתוך פיו.
- וכתב לי הגרש"ז אויערבאך זצ"ל (וכתב כע"ז בהסכמתו לספר מדות ומשקלות של תורה, וכן בספרו "מנחת שלמה" חלק א' סי' צ"א) דקשה טובא על השיעור של הגר"ח נאה ש"הרי כמדומני שזה כמעט בלתי אפשרי שיהיה לו בפה רביעית משקה וגם יכניס לתוך הפה תרומה, עכ"ל.
- אמנם גם בשיעור 75 סמ"ק הדבר קשה, אך בשיעורים הגדולים יותר הוא "כמעט בלתי אפשרי".
- ח. בנותן ענין להוסיף, שבספר "מדות ומשקלות של תורה" (פרק נ"ו ואילך) בירר מפוסקים ספרדים רבים (ביניהם הכנה"ג והחיד"א) שחשבו הדרהם ל-2.83 גרם [והרביעית עולה לפי"ז ל-75 סמ"ק] ואף פחות מזה, ויען כי הדברים ארוכים, אסתפק בציון לספר הנ"ל, עיי"ש שם מברר ומוכיח את דבריו.
- ט. עיין בהערה^{מז}.

מחברי זמנינו

יצוין, שכל מחברי זמנינו שעסקו בזה הסיקו שהדרהם המובא בהלכה שקל פחות ממה שהגרח"נ חישב. ולפיכך מדת הרביעית קטנה יותר (75 סמ"ק, ולא 86). וזאת, משום שאין כאן דבר התלוי בסברא ונתון לויכוח, אלא דבר ברור המבוסס על עובדה הסטורית, שאין מקום לנטות בה ימין ושמאל. ראה בספרים:

- ❖ מדות ושיעורי תורה (עמ' צ-צא).....הרב חיים בניש שליט"א
- ❖ מדות ומשקלות של תורה (פרק כ"ח).....הרב יעקב גרשון ווייס שליט"א
- ❖ לב ים (עמ' פ"ג).....הרב יעקב מאיר וידער שליט"א
- ❖ קרית אריאל (עמ' רכ"ט).....הרב אריאל בוקוולד שליט"א
- ❖ שבות יצחק (פסח [תשע"ב] עמ' רצ"ב).....הרב יצחק דרזי שליט"א

שמעתי כן גם ממומחים נוספים בנושא זה, שהגיעו למסקנה זהה - שיעור כ-75 סמ"ק. למיטב ידיעתנו, לא הועלתה מסקנה אחרת באף חקירה שנעשתה בדורנו.

^מ וכן כתב גם הקה"י, בשש"ת סי' ו' ס"ד.

^{מז} כאן המקום לציין ששיעור 75 סמ"ק גם תואם לבירור של החוקרים, שהסתמכו על אומדן הנפח של שברי כלים שנמצאו בחפירות ואינם ניתנים לשחזור מלא.

"לפי חשבוננו של ויליאם אול-ברייט (חוקר ידוע), המקובל כיום על רוב החוקרים, מכילה "בת למלך" כדי 22 ליטר (אנצ' מקראית כרך ד' עמ' 854). לפי זה, עולה שיעור הרביעית: 75 סמ"ק (שם).

אמנם אין בזה כדי הוכחה, ובפרט כשאין לפנינו פירוט על "חשבוננו של אול-ברייט", ומ"מ הדברים עולים יפה בקנה אחד עם כל מה שנתבאר לעיל.

פרק ד'

הרביעית לשיטת הגאונים – כ-75 סמ"ק (והביצה כ-50 סמ"ק)

מברר שיעור 75 סמ"ק לרביעית אליבא דהגאונים
ודן בדברי המצדדים שהשיעור של הגאונים היה גדול יותר

פתיחה: נושא הפרק

ענף א' – אודות דברי השש"ת שיש מן הגאונים שנקטו רביעית 84 גרם.

ענף ב' – אודות דברי השש"ת ששיטת הכפתור ופרח וסיעתו דהרביעית 120 גרם.

ענף ג' – אודות דברי השש"ת ששיטת הר"ח וסיעתו דהרביעית 120 גרם.

ענף ד' – אודות דברי השש"ת שיש עוד גאונים שסברו שהרביעית 120 גרם.

סיכום

פתיחה – נושא הפרק

כשבאו רבותינו בדור האחרון לברר את שיעור הרביעית, היה רוב עיונם בבירור שיטת הרמב"ם. גם החזו"א וגם הגר"ח נאה התמקדו בעיקר בליבון דבריו ושיטתו של הרמב"ם ז"ל, ועפ"י מסקנה זו בלבד קבעו את שיטתם – כל אחד לפי שיטתו, כמפורסם.

והנה הגאונים שהיו לפני הרמב"ם כבר ביררו את השיעור והרבו לכתוב עליו. אלא שכיון שהם ציינו את השיעור בהשוואה למידות ומטבעות שאינם מצויים לנו, לא היתה דרך להבין את כוונתם.

וחבל הדבר! הגאונים הם בעלי מסורה ישירה לבעלי התלמוד, ודבריהם דברי קבלה. ובפרט בנידון דידן – שבו כתבו כמה פעמים במפורש שדבריהם בנושא זה הם דברי קבלה, בלשון "הכי כתבן ממתיתבתא" וכיו"ב. וזהו על דרך מה שכתב הרא"ש (ר"ה פ"ד סי' י"ד) בשם הרמב"ן: "וכתב הרמב"ן ז"ל באמת שטענותיו של הרב גדולות הם אבל כיון שהגאונים מעידים ואומרים שכך מנהגם מעולם ע"כ יש לנו לקבל עדותם, שהגאונים קבלו מרבנן סבוראי ורבנן סבוראי אמוראי ובישיבתן על כסא של רב אשי הן יושבים ובבהכ"נ שלו היו מתפללין".

מקור אחד ראיתי שפתח את הענין ודן בדבריהם – הלא הוא בספר "שיעורין של תורה" (להלן ייכתב בר"ת 'שש"ת') למרן בעל הקהלות יעקב זצ"ל, סי' ב'. הוא סלל דרך בבירור נושא עלום זה שאחרים כמעט ולא נגעו בו.

מסקנת בירורו היא שנחלקו הגאונים בשיעור הרביעית, י"א שהיא 84 סמ"ק מים וי"א 120 סמ"ק, עכ"ד^{מח}.

בפרק זה נביא את דבריו ונדון בהם. כבר מעתה נציין שמסקנתו אינה נראית לענ"ד, והמסקנה העולה לענ"ד היא: שיעור הגאונים (רובם, וכנראה כולם) – הוא כ-75 סמ"ק מים.

ובודאי הקורא ישים לב כבר עכשיו, שזהו ממש כשיעורו של הרמב"ם ז"ל, כפי שהבאנו לעיל בפרק העוסק בשיעור הרמב"ם ה'חדש', הקטן משל הגר"ח נאה. ועוד, שזה קרוב מאד לשיעור

^{מח} ולכאורה יש מקום לתמוה מדוע לא מצאה מסקנתו זו שום ביטוי בהלכות שהוא ז"ל פסק בעניני השיעורין? ולא קשיא, כי כיון שהבין שהרמב"ם נוקט שיעור גדול יותר, א"כ כבר אין כ"כ נפק"מ אם היו שיעורים קטנים יותר אצל הגאונים.

שהיה מקובל בין פוסקי אשכנז והיה נהוג ברוסיה-פולין-אשכנז בשיעור חלה, וכפי שיבואר בפרק הבא.

נמצא, ששיעור אחד ובלתי משתנה עלה בידינו, מהגאונים - ועד הרמב"ם - ועד פוסקי אשכנז - ועד כל פוסקי הספרדים שצינו לדרהם, כולם שווים לטובה ללא חולק (מלבד הפרשי צמצום קטנים), והלכה ברורה היא בידינו בס"ד.

ענף א' – דברי הש"ת שיש מן הגאונים שנקטו רביעית 84 גרם.

הש"ת אסף כעמיר גורנה רשימה של גאונים הסוברים שיעור קטן ברביעית. בראשם רב הילאי גאון, המובאים על ידי הרי"צ בן גיאאות, ששיער הביצה 2/3 16 כספים, וממילא הרביעית [שהיא ביצה ומחצה] כמשקל כ"ה כספים של בבל (וכל מטבע – כמשקל 67 גרעיני שעורה).

כדבריו כתבו כמה גאונים, ומהם שצינו בדבריהם במפורש שזהו שיעור מקובל, ושכך שיעור חכמים, ואף הוסיפו ש"כך כתבן ממתבתא" (שהיא סמכות עליונה ומסורת יציבה של הישיבות של בבל):

ספר העיתים בשם הנגיד ("וכמה שיעור רביעית הכי אסכימו רבנן בתראי דהוי רביעית משקל כ"ה זוזים שנוהגים עכשיו בבבל שקורין להם כספים כיל").

תשובות גאוני מזרח ומערב בשם תשובת רב נטרונאי גאון.

שיבולי הלקט ("בתשובות הגאונים מצאתי כתבן ממתבתא הק' שיעור ביצה משקל ט"ז זוז וארבע גיראות [ד' שתותים^{מט}] במשקל כסף של בגדד").

ספר האורה ("אלא כך שיערו חכמים שהוא שיעור ביצה בינונית משקל י"ג [צ"ל ט"ז^נ] זוז וד' גיראות במשקל כסף של בגדד").

מסיק הש"ת לפי דבריהם: "הרביעית כ"ה דינרי בבל שכל אחד 67 גרעיני שעורה, שהם 84 גרם". והנה לא גילה הש"ת את מקורו, מנין שמשקל כ"ה כספים של בבל הוא 84 גרם?

ואף שלא גילה את מקורו – עכ"ז מתוך רמזי דבריו ניתן להסיק זאת בצורה ברורה; -המקור הוא מהיחס למשקל גרעיני השעורה. והיינו, כי מדברי הרמב"ם בהל' עירובין (א יב) עולה במפורש מהו משקל הרביעית בהשוואה לגרעיני שעורה. וכיון שלפי הרמב"ם אפשר לברר שהרביעית 86 גרם (ובזה הש"ת נסמך על מה שהגד"ח נאה שיער כן), ממילא נלמד אף לדברי הגאונים שהוא 84 גרם (עם צמצומי הפרש קטנים ביניהם^{נא}).

דיון בדבריו

אלא שיש להעיר שכבר הבאנו לעיל שמשקל גרעיני השעורה במציאות הוא קטן ממה שעלה בידי הגר"ח נ. הגר"ח נ הגיע למשקל מסויים עפ"י מקור אחד בלבד, שבעיניו היה נאמן לגמרי ויתד שלא תמוט: הוא הסתמך על יציבות המשקל של מטבע הדרהם המצרי שציין הרמב"ם. ובהתאם לזה, הוא גם קבע את משקל השעורים שכתב הרמב"ם, אע"פ שבאמת זה לא התאים לגרעיני השעורה במציאות.

^{מט} היינו 16 ועוד 2/3.

^נ הגה"ה זו – היא של הש"ת (והיא מוכחת).

^{נא} מדברי הרמב"ם עולה שהרביעית 1680 שעורות (שהרי הרביעית 17.5 דינרים בקירוב, וכל דינר 96 שעורות). מדברי הגאונים עולה שהרביעית 1675 שעורות (25 זוזים, שכל אחד מהם 67 שעורות). הרי לגאונים שיעור כמעט זהה, אך קטן יותר במעט מן המעט.

לאחר שביררנו באריכות שהנחת היסוד של הגרס"נ מוטעית, והדרהם של הרמב"ם באמת היה קטן יותר, שוב אין סיבה לקבוע משקל של שעורים שהוא גדול מן המציאות. אלא אדרבה, הבה ננקוט את משקל השעורים כפי שהם במציאות, וראה זה פלא – זה מסתדר עם הדרהם לפי השיעור האמיתי שאותו ביררנו בשער שיעור הרביעית – 75 סמ"ק, וכן עם משקל כספי בבל (שיבואר בסמוך).

בעקבות כן נעיר אף על דברי השש"ת: אין סיבה לנקוט 84 גרם, בעקבות השערת הגרס"נ אודות משקל השעורים (שהיא לא מדויקת, וכנ"ל).
אלא, ננקוט שיעור רביעית 75 סמ"ק. זהו בהתאם לזוזים במציאות, שהם כ-3 גרם, והרינו לבאר דבר זה.

בירור משקל זוזי בבל

זוזי בבל שנזכרו על ידי הגאונים – הם שיעור בעל חשיבות מרובה, שכן הם מובאים להדיא בתלמוד בבלי (בכורות נ.). מבואר שם שהם במשקל 7/10 ממשקל הדינר שבכל הש"ס.
התוס' (בכורות מט: ד"ה רבי) כתבו שנראה שזו תוספת מן הגאונים, ועכ"פ היא נמצאת בגירסת הש"ס שלנו ויש עליה גם פירוש רש"י.

הדינר שבכל הש"ס שוקל 4.25 גרם²², וא"כ הזוז הבבלי שוקל כ-2.97 גרם, ואכן כך הוא משקלם במציאות – עפ"י המטבעות הרבות שבידינו, וכמובא באריכות בספר "מדות ומשקלות של תורה" (ראה סיכומם שם בפרק לב).

הזוזים במציאות שוקלים "כחוט השערה" פחות מ-3 גרם, וכנ"ל, ו'עגלת' את זה במעט רק עבור נוחות הכתיבה (השיעור המדוקדק לרביעית – שהוא כ"ה זוזים בבליים – עולה מעט יותר מ-74 סמ"ק).

וא"כ, נוכל לקבוע בצורה ברורה שיעור של כל הגאונים הללו (במספר עגול) – 75 סמ"ק (או גרם, כששוקלים מים).

* * *

מעתה, נמשיך לברר את הנושא.

ענף ב' – אודות דברי השש"ת ששיטת הכפתור ופרח וסיעתו דהרביעית 120 גרם.
השש"ת מביא שיטה נוספת לזו שצויינה לעיל. דהשיטה שכבר הובאה לעיל סוברת שהרביעית 25 כספים בבליים, וממילא סוברת גם שהלוג (שהוא גדול פי 4) הוא 100 זוז בבלי. והקב (שהוא ד' לוגין) יהיה ת' זוז בבלי.

והנה יש גם זוז כבד יותר, שהוא דינר צורי. וזה מוזכר בגמרא (בכורות נ.), ש-7 דינר צורי שוקלים כמו 10 זוז בבלי. נמצא שאם נגדיר שהרביעית היא כ"ה זוז גדולים, יעלה לנו ששיעור הרביעית²³ 120 גרם.

והנה הכפתור ופרח פוסק לענין משרה אשתו שנותן לה קב גרוגרות כו' שהקב הוא ת' זוזים גדולים ושכן כתבו ר"א אבן עזרא ור"י אבן ג'אנח ז"ל, הרי דשיטת כולם הוא דהקב ת' זוזים גדולים והלוג ק' זוזים גדולים – היינו צורי. עכ"ד השש"ת.

²² כפי שצויינו המקורות לזה לעיל בפרק העוסק במשקל הדרהם ה'חדש', המעלה בידינו שיעור לרביעית – 75 סמ"ק.

²³ בהנחה שהרביעית לפי ההשוואה לזוז הבבלי היא 84 גרם, כהנחת השש"ת שהובאה לעיל – וא"כ היחס של 7:10 הנזכר יעלה את השיעור הגדול להיות 120 גרם.

דיון בדבריו

אלא שיש להעיר שעצם היסוד עליו מתבסס הדיוק – לא זכיתי לראותו. כי כל הדיוק מתבסס על המילה "גדולים". ובמקור הדברים בכפתור ופרח **לא נכתבה המילה "גדולים"**, אלא רק נכתב "ת' זוזים" (בדקתי בכל הדפוסים, חדשים גם ישנים, לרבות את הדפוס שהיה לפני השש"ת ושעל פיו ציין את מספר העמודים בספר כפתור ופרח). ואנו אין לנו אלא את אשר לפנינו, וא"כ לעולם יש לומר שאף הם סוברים לשער בזוזים בבליים, וסוברים כמו השיעור הקטן, וכמו כל שאר הגאונים. והכפתור ופרח עצמו במקום אחר במפורש מעתיק את השיעור הקטן (!) (כמובא במדות ומשקלות של תורה עמ' רעב הערה 5-6)¹⁷.

ענף ג' – אודות דברי השש"ת ששיטת רבינו חננאל וסיעתו דהרביעית 120 גרם.

השש"ת מביא את דברי הר"ח (בעירובין פב:), שכותב שהרוטל הוא 6 ביצים, עכ"ד.

מה היה שיעורו של הרוטל אליו כיוון הר"ח?

מברר השש"ת, שכיון שהר"ח היה באל קירואן (שבמרוקו), וגם תלמידו הרי"ף היה באל קירואן, מסתבר שלשניהם היה אותו רוטל. ואם נוכל לברר את שיעורו של הרוטל מדברי הרי"ף, מסתבר שנוכל לדון ממנו שכך גם שיעור הרוטל שעליו דיבר הר"ח. מעתה, צריך לברר את שיעור הרוטל המוזכר בדברי הרי"ף.

את זאת מברר השש"ת בהסתמך על ספר העיתים. דהנה הרי"ף שלפנינו אינו מדבר אודות שיעור הרוטל, ואינו מזכיר מידה זו. אבל ספר העיתים (סי' ע"ה) מביא תשובה של הרי"ף לענין שיעור עירוב תחומין ממנה עולה שהרוטל - 144 זוז בבלי. ואמנם מיד אח"כ (בסי' ע"ו) מביא שם שהרי"ף ציוה למחוק את התשובה הראשונה ונקט שיעור עירוב אחר (והוא כהרי"ף הנמצא בנוסח שבידינו כהיום. ושם לא נזכר ענין הרוטל כלל). אך עדיין נוכל ללמוד מהתשובה הראשונה מה היה שיעור הרוטל – 144 זוזים. וממילא נוכל ללמוד שהר"ח סבר שיעור רביעית שהוא גדול יותר מן השיטה הראשונה שהובאה לעיל, כי 6 ביצים הם 144 זוזים, ולא 100.

וממילא גם התוס' (סוטה ה.) והערוך (ערך רבע א') שכתבו כדברי הר"ח, אף הם סברו כשיעור הגדול הזה.

וגם רב האי גאון כתב דרביעית רוטל הוא ביצה ומחצה, עכ"ד השש"ת.

דיון בדבריו

ראשית דבר יש לציין שהשש"ת בא בדבריו אלו לחדש שיטה שאינה ידועה לנו משום מקור אחר. שהנה כהשיעור הקטן יש לנו שיטות מרובות וברורות (כמובא לעיל בענף א') והן מבוססות מאד כשיעור מקובל שיש עליו מסורת חזקה טובא (כמבואר שם). וא"כ אנו באים עכשיו ליצור מחלוקת חדשה ושיטה שאין לנו עבודה שום מקור אחר.

¹⁷ עוד אציין, שאפילו אילו ננקוט שמדובר בדינר צורי ("גדולים"), עדיין לא נתברר שיעור 120 גרם. המקור של 120 גרם עלה בידי השש"ת מחמת משקל גרעיני השעורה של הגר"ח, והגר"ח נ"ל למד זאת ממשקל הדרה, וככל שנתבאר לעיל, - אין מקור אחר. וממילא, כפי שלעיל (ב'דיון שבדבריו' שבענף א') פקפקנו על שיעור זה במשקל גרעיני השעורה, כך גם כאן, באותו פקפוק ומאותה סיבה. ולכן גם אם ננקוט שיעור רביעית גדול (מחמת שנניח שדיברו על דינר צורי), לא יהא השיעור 120 גרם, אלא רק 107 גרם בלבד (שהלוג 100 דינר, והרביעית 25 דינר, וכל דינר 4.25 גרם). אלא שזה רק אילו היה מדובר בדינר צורי, ועל עצם ההנחה הזו נשאר הפקפוק שצויין לעיל, שאין לכך שום מקור, והמילה עליה מתבסס הדיוק של השש"ת – איני יודע היכן היא כתובה.

גם מצד עצמו יש כאן תימה גדולה לומר שיש לרב האי גאון ולר"ח שיטה הסוברת שיעור גדול יותר, שהרי אם כך היא שיטתם – מדוע לא שמענו עליה בלתי היום? הלא כל הדורות שבאו אחריהם הביאו את שיטתם בכל ענין שעליו דיברו, ועל הר"ח ציינו גם שדבריו דברי קבלה, ואין נשמט ענין השיעורים הגדולים שלהם (את"ל שבהם חלקו על הגאונים שהיו לפנייהם) מכל הבאים אחריהם, ולא הזכירו אף ברמז שיש בזה מחלוקת וששיטת רב האי גאון ור"ח מחמירה יותר מהמקובל. ממילא דברי השש"ת מחודשים מאד.

ובגוף דבריו, הנה עצם המקור עליו מתבסס חידושו אינו ברור כלל, מדובר בתשובה שהרי"ף ציוה למחוק אותה, וא"כ תשובה זו היא יסוד רעוע לבנות עליו כיון שלא גילה לנו את סיבת המחיקה, ושמה התשובה כולה בטעות היתה, וכבר אין לנו שום ידיעה אודות שיעור הרוטל שהיה בזמנו ומקומו של הרי"ף. גם ההנחה שיש ללמוד מדברי הרי"ף לדברי הר"ח כיון ששניהם היו באל קירואן, הנחה מסתברת היא, אך רחוקה מלהיות מוכרחת, (ולדוגמא: מי יתקע לידינו שלא היה שינוי ברוטל במשך שנות דור שהפרידו ביניהם¹⁷), ובפרט אם על סמך הנחה זו אנו מבססים שיעור חדש שלא שמענוהו מעולם ממקור אחר, וכנ"ל¹⁸.

שוב ראיתי, שיש הוכחה ברורה מאוד כנגד הנחת השש"ת, השש"ת מניח שכיון שרוטל קמח (שהוא 144 זוזים) הוא לוג (6 ביצים), מוכח שרביעית מים היא יותר מכ"ה זוז בבלי, עכ"ד. וזה אינו, שהרי ר"י עקנין תלמיד הרמב"ם (המובא להלן בסמוך) ג"כ כתב שיעורא דקמח 144 זוזים, ועכ"ז גם כתב להדיא שהרביעית (מים) כ"ה זוז. מקור זה לא היה לפני השש"ת בשלימותו, כי (כפי שהוא עצמו מציין) רק ראה אותו מצוטט בספר ערך מילין – מקצתו ולא כולו, אבל כיון שזכינו אנו לראות את דברי ר"י עקנין במלואם, נתברר כשמלה שאין כאן צד מחלוקת על השיעור דרביעית כ"ה זוז, ותו לא מידי.

ענף ד' – אודות דברי השש"ת שיש עוד גאונים שסברו שהרביעית 120 גרם. השש"ת מביא את דברי רב ניסים גאון (בעירובין דף פב) שכתב "וכבר פירשו הגאונים ז"ל כי שיעור הביצה י"ג [ט"ס וצ"ל י"ז כדמסיק שששה ביצים הם ק' כספים] כספים פחות שליש מכספים של ארץ ישראל". והיינו דינרי צורי ודאי, עכ"ד השש"ת. עוד הביא את דברי תשובות הגאונים מתשובה בל' ערבית שרוטל קמח של בגדד הוא קמ"ד דרהם.

עוד הביא מדברי ר"י עקנין ששיעור סעודה ק' דינר צורי שהרי כתב שם ששיעור סעודה קמ"ד דרהם, עכ"ד השש"ת.

דיון בדבריו

והנה קצת יש לתמוה על השש"ת שמביא מתשובות גאונים שנכתבה בל' ערבית, שאין עליה מסורה ולא ידוע מי כתב אותה. אך האמת היא שזו תשובת ר"י עקנין עצמו (שהיה תלמיד הרמב"ם), שכתב בדיוק כדברים הללו. וכל דבריו – מדברי רב ניסים גאון.

¹⁷ ובכפתור ופרח (דף תיז) ציין שבזמנו היתה אוקיא של ירושלים ס"ו דרהם, ושל טבריה ע"ה דרהם, ובשנת תש"ז ציין הגר"ח נאה (שיעור"ת עמ' פ"א) שהאוקיא 'היום' בירושלים ע"ה דרהם, ובחיפה ס"ו דרהם, ומי תקע לידינו מה היה לפני אלף שנה, כשבאים ללמוד מדברי הרי"ף הוכחה לרוטל של הר"ח.

¹⁸ וכמובן, שיש להוסיף על זה את מה שהערנו לעיל על שיעור 120 גרם שחידש השש"ת: שגם אם ננקוט כחידושו, אמור להיות 107 גרם ולא 120 גרם. וכל מה שכתבנו על כך לעיל שייך אף כאן בנד"ד.

והנה בדברי רב ניסים גאון המודפסים על הגליון בעירובין אמנם כתוב שמדובר בכספים של ארץ ישראל, אלא שתימה מדוע מציין לכספים של ארץ שאינה ארצו. וכבר צידדו בזה שיש כאן ט"ס וצ"ל ארץ ישמעאל, וקל הוא להתחלף.

ובאמת נראה שאין כאן רק השערה בעלמא, אלא מוכח הדבר להדיא ללא פקפוק למעיין בדברי הר"י עקנין במקורם (וזה לא היה לפני השש"ת, כמבואר בדבריו, שרק ראה אותם מובאים בספר ערך מילין) שמביא את רב ניסים גאון, ושם לא מוזכר כלל שמדובר בכספים של ארץ ישראל.

וז"ל ר"י עקנין: ב"מאמר על המדות והמשקלות"¹⁷ (סוף פרק ב'): "אמנם הביצים שנשער בהן אמר רבינו ניסים ז"ל שער חלה עומר שהוא עשירית האיפה שהם תל"ב ביצים שבכל ביצה וביצה י"ז דרהם פחות שליש יבא במשקל הקב ת' דרהם ובכל לוג ק' ובכל רביעית כ"ה. אכן שיעור שתי סעודות ליט' קמח במשקל הבבלי שהוא קמ"ד דרהם."

ולמדנו מדבריו ששיעור הרביעית הוא כ"ה כספים של בבל ולא של א"י, וסובר בזה ככל הגאונים שלפניו. וגם למדנו שאף הסובר דשיעור ליטרא קמח קמ"ד דרהם, מסכים לכל שיעורי הגאונים הקטנים הנ"ל.

אלא שעדיין צ"ב מדוע הקמח קמ"ד דרהם.

וי"ל שיסוד הדבר הוא בשינוי במשקל הקמח שלהם. דהנה השש"ת הביא מדברי הר"י שהקמח קל בשליש מן המים, ונקט שזהו יסוד מוסד שמוסכם על כולם. אך באמת הקמח שונה בכל מקום, ומצאנו בשו"ת תשב"ץ (חלק ג סימן לו) שהוא אף כבד מן המים, וז"ל: "ואנחנו שקלנו קמח שלנו ומצאנו משקל ביצה ל"ג זוזים ושליש, ושקלנו המים ומצאנו משקל ביצה ל"א זוזים ורביעית זוז, יהיה משקל המים יותר קל ממשקל קמח ב' זוזים ורביע שלישית זוז בכל ביצה. וההבדל בזה הוא בין קמח מצרי' לקמח המקו' מפני דקדוק הטחינה שהם טוחנין בריחיים של מים והוא דק כאבק ואנו טוחנין בריחיים של בהמ' והוא גס וכבד".

וממילא כשבאים להוכיח מהו שיעור רביעית מים, על ידי שמקישים לדברי הגאונים אודות משקל הקמח, הרי צריכים קודם לדקדק מהו משקל הקמח (ביחס למים) של הגאונים.

ויהא הביאור במשקל הקמח של רב ניסים גאון ושאר הגאונים אשר יהא, בודאי ששיעור רביעית המים שלהם היה קטן כמו כל שאר הגאונים, כמבואר להדיא בדברי רב ניסים גאון עצמו שמביא הר"י עקנין וכנ"ל, ("בכל רביעית כ"ה"), וממילא הביצה היא בעלת אותו נפח ממש, וזה ברור.

סיכום

לסיכום, ראינו שדעת גאונים רבים מפורשת שהרביעית כ"ה כספים של בבל, ושיעור זה הוא 75 סמ"ק בקירוב.

וגם דעת הכפתור ופרח וסיעתו כך (כי הדיוק בדבריו לומר לא כך – מיוסד כולו על מילה שהוא לא כתב).

ואין אף שיטה בגאונים שמבואר בה דבר ברור בשונה מן הנ"ל. ואם כי בשיעור החלה עפ"י משקל הקמח עדיין יש דברים הטעונים בירור, עכ"ז הדעת נוטה בצורה ברורה שכולם מסכימים עם השיעור הנ"ל ברביעית.

ומה נפלא הדבר, שזהו ממש כשיעור הרמב"ם העולה מן הדרהם שאליו הוא ציין (כמבואר לעיל, וכמסקנת כל מחברי דורנו שעסקו בזה, ללא חולק).

ועוד, שזהו גודל הביצה במציאות.

ועוד, שכך בערך גם נקטו כל פוסקי אשכנז שצינו את שיעור החלה ג' קוורט (ראה בפרק הבא). וכולם שווים לטובה ומכוונים לאותו שיעור.

¹⁷ אפשר לראות את המאמר ב"אוצר החכמה" ב"גנזי נסתרות" קובץ ג' עמ' 323 בסופו.

פוסקי אשכנז:

הרביעית 70 סמ"ק (והביצה פחות מ-50 סמ"ק) ושיעור חלה ג' קווארט

ל' ערוך השולחן: "ועכ"פ על ג' קווארט קמח וודאי דיש לברך וכן המנהג הפשוט בכל תפוצות ישראל ואין לפקפק בזה כלל", עכ"ל.

הגראי"ל שטיינמן זצ"ל

הגאון רבי אהרן לייב שטיינמן זצ"ל העיד, שבחו"ל היו נוהגים לשער את הרביעית כ-70 סמ"ק. כך הובא בשמו בחלק ההסכמות, וראה שם שהדבר נתברר היטב; כי מעיקרא נכתב כך בשמו (בעלון השבועי "כאיל תערוג" פרשת וירא תשע"ה), ואח"כ (בגליון פרשת תולדות) נתקנה ה'טעות' (כי סברו המתקנים שה'שיעור הקטן' מגיע רק עד לכדי 86 סמ"ק – שזהו שיעור רבי חיים נאה – ושארין קטן הימנו). ואחר זמן (בגליון פרשת מקץ) תקנו שוב, וכתבו שביררו ואכן מה שנכתב מעיקרא הוא המדויק – 70 סמ"ק. כל זה מובא לעיל, עיי"ש. ושוב לתוספת בירור שוחחתי עם כמה ממקורביו, שאימתו שאף הם שמעו כן מפיו. וכן מובא דבר זה בספר "אעלה בתמר" עמ' קי"ב.

נבוא בזה לברר, שאכן הדברים שמסר הגראי"ל זצ"ל אודות המנהג, מכוונים לדעת פוסקי אשכנז.

אלא שנקדים לפני זה, אודות עצם הנושא של "נתקטנו השיעורים". שהרי מכל המבואר עד כה למדנו, שכאשר באים לקבוע את שיעור הרביעית – יש לנו שני עניינים שונים הנצרכים לבירור. הראשון: האם גודל הביצים שלנו הוא הנכון להלכה, או שמא נקוט שהביצים בזמן חז"ל היו כפולים בגודלם, והמה הקובעים והנכונים להלכה. ושנית, - בהנחה שהביצים שלנו הם הנכונים לקביעת ההלכה, יש לברר את גודל הביצה. נברר בזה את שיטת רבותינו שבאשכנז - פולין-רוסיה.

האם נתקטנו הביצים

הנה לגבי השאלה הראשונה, האם נתקטנו הביצים: כל הפוסקים שעד הצל"ח נקטו שיעור קטן כהביצים המצויות, וכך היה המנהג המקובל, וכפי שהובא כל זה לעיל. ובשו"ת חתם סופר (או"ח קכ"ז) מביא כך אף מפוסקי אשכנז שמזמן הראשונים: "גדולי ארץ אשכנז הרוקח והרא"ש והטור והמרדכי ומהרי"ל ומהרי"ו ורי"ו". ובשו"ת שבט הלוי (ח"ו סי' ס') הוסיף שכן מתבאר מסתימת דברי הרמ"א, וכן נקטו גדולי הפוסקים, עכ"ד.

גודל הביצה

לפיכך נמשיך, אליבא דשיטה זו, לברר את השאלה השניה – אודות גודל הביצה, ולהראות שנקטו בשיעור 70 סמ"ק לרביעית וכו"ל.

בירור הגודל המדויק של הביצה נצרך יותר לשיעור חלה מאשר לשיעור רביעית. שכן הנפק"מ בזה לגבי שיעור חלה הוא משמעותי מאד, ואילו לרביעית הוא פחות משמעותי, כי ההפרשים בזה קטנים (יותר) יחסית. ברם, כאשר נברר את שיעור החלה, נדע ממילא גם מהו שיעור הרביעית.

רבינו התי"ט מדד את שיעור החלה, ויצא לו שהוא פינ"ט של פראג. וכך מביא האליהו רבה (או"ח תנ"ו א') את ההלכה בשמו של התי"ט, וכן הצ"ח (פסחים קטז:): מביאו.

כמה הוא הפינ"ט המדובר?

בספר "מדות ומשקלות של תורה"^{נח} מברר שהוא מעט יותר מ-2 ליטר (ליתר דיוק: 2003 סמ"ק. וראה בהערה^{נט}).

לפי זה, כשנבוא לחשבון הרביעית (שהיא ביצה ומחצה): הרי כל ביצה היא כ-46 סמ"ק (2003 סמ"ק הם 43.2 ביצים), והרביעית כ-70 סמ"ק – מכון ממש לנתבאר לעיל. כביסוס נוסף לכך יש לציין. שהצל"ח כתב שאע"פ שבמידת ביצים עולה השיעור פינ"ט או פחות מעט, שיעורו לפי אצבעות עולה מעט יותר מגודל 2 פינ"ט. וא"כ מבואר ששיעור פינ"ט – שהוא מחצה מן שיעור החלה לפי אצבעות – הוא אכן כפי שהעלה במדות ומשקלות של תורה וכן"ל, או עכ"פ מאד קרוב לזה.

-עד כה ביררנו ששיעור פינ"ט לחלה, מתאים לשיעור 70 סמ"ק לרביעית. נמשיך הלאה. דהנה בספר יש נוחלין (לאביו של בעל השל"ה, חלק כוונת התפילה, בהגה [של אחי השל"ה] אות י"ז, הביאו גם ב'מקור חיים' להחוות יאיר או"ח סי' פ"ח ס"ק א') כתב שמדד את השיעור ועלה בידו שהוא "מה שמחזיק המדה קמח שקורין במדינות פיהם פינ"ט, ובמדינות פול"ן הוא מה שמחזיק שלשה מדות שקורין קווארט". הרי ששני שיעורים אלו שווים; פינט = ג' קווארט. ואם ביררנו את שיעור הפינ"ט המדובר, נדע גם את שיעור ג' קווארט.

"ג' קווארט", זהו שיעור לחלה שהיה מקובל על דעת כל הפוסקים. וראה את ל' הח"א (ח"ב כלל קכ"ח סט"ו): "אסור ללוש עיסה יותר משיעור ג' קווארט שהוא שיעור חלה... ונ"ל דאפילו לפי המחמירין ואומרים ששיעור חלה הוא ה' קווארט וי"א ו'... מ"מ אסור ללוש עיסה יותר מן ג' קווארט, שהרי מבואר בכל האחרונים ששיעור חלה הוא מ"ג ביצים...". וכן ראה בערוך השולחן (יו"ד שכ"ד), שם מאריך הרבה בסוגיית נתקטנו הביצים, כי הרי להצל"ח השיעור יהיה כפליים מג' קווארט, ומסיק (בסעיף י') "ועכ"פ על ג' קווארט קמח וודאי דיש לברך וכן המנהג הפשוט בכל תפוצות ישראל ואין לפקפק בזה כלל", עכ"ל.

בנוסף ל"יש נוחלין" (בהגהת אחי השל"ה) שהובא לעיל, העתיקו פוסקים רבים מאד את השיעור:

❖ מהר"י ווייל (דיני פסח סי' קצ"ג^ס, הובא בש"ך יו"ד שכ"ד סק"ג)
❖ ש"ך (יו"ד שכ"ד סק"ג^{סא})

^{נח} עמוד רל"א. מצוטט גם ב"מדות ושיעורי תורה" (בניש) בעמוד ר"כ.

^{נט} נ.ב. וכע"ז מבואר מדברי רבי מאיר אריק זצ"ל, שכתב במנחת פתים (יו"ד סי' שכ"ד) וז"ל: "ומדדתי שהליטער שבזמנינו מחזיק עשרים ביצים בינונים ולפי זה שיעור חיוב חלה ב' ליטער וחלק שתות מהליטער ומעט יותר דהיינו חלק שתות מב' ביצים, ולהצל"ח השיעור בכפילא".

השיעור של רבי מאיר אריק ז"ל קרוב מאד למה שביררנו על פי ה"פינט", אך גדול במעט, כי הוא לא הגיע לזה ע"י הפינט עצמו, אלא ע"י מדידת ביצים, והיתה כל ביצה 50 סמ"ק.

^ס שם כתב "ושיעור חלה כלי שמחזיק מעט פחות מג' זיידלין" (הזיידל הוא קווארט, כמבואר בש"ך). ובשיעורין של תורה (סי' י' ס"ג) מביא את דבריו וכתב שלפי זה עולה שיעור הרביעית 60 גרם (!) והוא שיעור עוד קטן יותר מן המובא כאן.

- ❖ ט"ז (סי' תר"ו סק"ו^כ)
- ❖ מג"א (או"ח סי' תנו" ס"ק ב')^כ
- ❖ פמ"ג (שפתי דעת ס"ס צ"ז, שו"ת מגידות סי' מז')
- ❖ חיי אדם (כלל קכ"ח סט"ו^כ)
- ❖ תבואות שור (בכור שור סנהדרין צג:)
- ❖ באר היטב (או"ח סי' פ"ח ס"ק ב')
- ❖ חוות יאיר (חוט השני סי' צ"ז, מקור חיים סי' פ"ח ס"ק א', סי' תנ"ו קיצו"ה)
- ❖ משנה ברורה (סי' תנ"ו ס"ק ג')
- ❖ מהרש"ם (תכלת מרדכי, דינים לשבת הגדול אות קכ"ח)
- ❖ ערוך השולחן (הלכות חלה, סי' שכ"ד סעיף ג')^כ
- ❖ אליהו רבה (או"ח תר"ו י"א)

למסקנה דמילתא - נתבססו היטב דברי הגאון רבי אהרן לייב שטיינמן זצ"ל, שהמנהג בחו"ל היה לנקוט שיעור 70 סמ"ק לרביעית, והדבר נכון לדעת הפוסקים של אשכנז-פולין-רוסיה אשר כל בית ישראל נשען עליהם, וככל שנתבאר היטב בעז"ה לעיל.

שיעור 70 סמ"ק מובא גם ב"שיעורי המצוות" (להקה"י)

בשיעורי המצוות (ס"ק כ"א) למרן הקהלות יעקב (שנדפס בסוף ספרו "שיעורין של תורה") כתב וז"ל: **"הכביצה** – ביצה בינונית שלנו דלחומרא אנו מודדין בה כביצה, תפסו האחרונים ז"ל שמשקלה ערך 45-50 גרם [שגם לדעת כמה אחרונים ז"ל שחשבו הביצה ערך 41 גרם^כ היינו מים ככמות של ביצה בינונית אבל הביצה עצמה כבדה קצת יותר ממים וכידוע]".

הרי השיעור לביצה (לחומרא) המובא בדבריו, והוא בשם כמה אחרונים ז"ל, הוא ביצה שהנפח שלה הוא כמו 41 גרם מים. ואמנם כיון שהביצה מעט כבדה ממים, הרי שמדובר בנפח שהוא מעט יותר מ-41 סמ"ק, עכ"פ מדובר בשיעור שהוא בערך מתאים לשיעור רביעית של 70 סמ"ק (וביזה של 46.6 סמ"ק), אם לא פחות מזה.

^כ מהנכון הוא לציין כאן. שכתב בשו"ת "דברי רננה" (סי' י"ב, נדפס לראשונה בשנת תדש"ם מכת"י) להגאון רבי נתן נטע כהנא זצ"ל אב"ד אוסטראה (מגדולי הרבנים בדורו של הש"ך, והש"ך קיבל ממנו הסכמה על ספרו שפתי כהן חלק יו"ד) שם הזכיר את דברי ה"יש נוחלין" דשיעור חלה הוא ג' קווארט פוליש, וכתב על זה: "אכן נראה לחומרא בעלמא היה משער ג' קווארט, ואנכי מדדתי ואינו אלא שני קווארט ומעט יותר מקוואטירל, ולא הגיע לחצי קווארט כלל, ולפי זה די לנו להחמיר שיעור חלה ב' קווארט וחצי".

^כ ז"ל: "הטלת ט' קבין. מצאתי כתוב דהוא שיעור ט"ו קווארט פולניש", עכ"ל. ט' קבין הוא 216 ביצים, גדול פי 5 משיעור חלה, וממילא עולה לשיעור חלה – ג' קווארט.

^כ ושם הביא דעה נוספת בשם מהרי"ך, שהוא ג' קווארט וקוורטיל.

^כ ושם הביא גם שיש מחמירים ה' קווארט וי"א ו' קווארט. ובכלל קמ"ד לענין ט' קבין כתב ט"ו קווארט, שזה מתאים עם שיעור ג' קווארט לחלה, וכנ"ל בדעת הט"ז, ולא הביא שם שיעור אחר. ובספר שערי צדק (הספר של אותו מחבר על מצוות התלויות בארץ) שער מצות הארץ פרק יד כתב "אין חייב בחלה אלא ה' מיני דגן שהם חטין ושעורין וכוסמין ושיבולת שועל ושיפון ואינו חייב עד שיהיה מ"ג ביצים קמח והוא שיעור ג' קווארט (ש"ך סי' שכ"ד סק"ג) וי"א ה' קווארט".

^כ שם מאריך הרבה בסוגיית נתקטנו הביצים, כי הרי להצל"ח השיעור יהיה כפליים מג' קווארט, ומסיק (בסעיף י') "ועכ"פ על ג' קווארט קמח וודאי דיש לברך וכן המנהג הפשוט בכל תפוצות ישראל ואין לפקפק בזה כלל", עכ"ל.

^כ כוונתו בזה – עפ"י החשבון שכתב בשיעורין של תורה סי' י' סק"ג.

דעת גדולי התורה ביחס לשיעור זה

הגאון רבי שלמה זלמן אויערבאך זצ"ל

"השיעור הקטן יותר הוא הנכון, רבי חיים נאה טעה".

כך מתברר במכתב שקיבלתי ממחבר ספר "לב ים" (על מדות ושיעורי תורה), ובו עדות על דברי הגאון רבי שלמה זלמן אויערבאך זצ"ל. וז"ל המכתב:

בס"ד

י"א סיון תשס"ד ירושלים ת"ו

לכבוד הרב הגאון ר' הדר מרגולין שליט"א

היות והנכם עומדים בעז"ה להוציא לאור ספר בעניני מדות ושיעורים, רצוני להעיד בפניכם מה שאמר לי גאון ישראל ופוסק הדור הגאון רבי שלמה זלמן אויערבאך זצוק"ל כדי שתפרסמו את הדבר בספרכם.

כשהוצאתי לאור את ספרי על שיעורי תורה הנקרא "לב ים", וכולו בא להוכיח ולברר על פי הש"ס והפוסקים את אמיתות השיעור הקטן שהאמה השוחקת יוצאת על פיו 46 ס"מ והיה זה בשנת תשנ"ג, נכנסתי לבית הגרש"ז זצוק"ל ודיבר עמי בענין זה, ובתוך דבריו אמר לי בזה"ל:

"איך וייס פון דעם קליינעם שיעור וכו' אונד דאס איז דער אמתדיגר שיעור, ר' חיים נאה האט זיך טועה גיוען", עכ"ל.

[תרגום: אני יודע אודות השיעור הקטן (הקטן משיעורו של הגר"ח נאה), וזהו השיעור האמיתי, ר' חיים נאה טעה].

בכבוד התורה ובידידות,

יעקב מאיר וידר

הגאון רבי יואל טייטלבוים (האדמו"ר מסאטמר) זצ"ל

"והנה בענין המציאות שבמידת השיעורים... רבינו הק' זי"ע היה רגיל להזכיר בדרשותיו לשבת הגדול דשיעור רביעית הוא 75 מ"ל".

(קובץ בית ועד לחכמים א', עמ' רל"ב. בהוצאת כוללי תורה ויראה דסאטמאר, נמצא באוצר החכמה)

הגאון רבי עובדיה יוסף זצ"ל

דברי הבירור הנ"ל גם היו לעיני הגאון רבי עובדיה יוסף זצ"ל, והובאו בספריו בשמי, ("מאור ישראל" (פסחים מח.), "הליכות עולם" חלק א' עמ' רצ"א, וכן הובא בספר "ילקוט יוסף") על פיהם שינה הוא את הוראתו וכתב לסמוך על הבירור שהעליתי לעיל להקטין את השיעור¹⁰.

¹⁰ הוא אמנם כתב שיעור של 3 גרם לדרהם, שהוא גדול במעט מהשיעור שנתברר בדברינו. אך לא התכוין לדקדק בזה, כמבואר במכתב של בניו הגאונים ל"הידורי המידות" מהדורה ב'.

הגאון רבי אהרן לייב שטיינמן זצ"ל

אמר רבינו דבאמת בחו"ל נהגו בשיעורים אפילו פחות משיעור ר' חיים נאה, וקידשו על גביע של שבעים גרם (כפי שהובא בחלק ההסכמות מגליון כאיל תערוג פר' מקץ, וכן שוחחתי עם כמה ממקורביו, שאימתו שאף הם שמעו כן מפיו, וכן מובא דבר זה בספר "אעלה בתמר" עמ' קי"ב.).

הגאון רבי משה שטרנבוך שליט"א

גם הגאון רבי משה שטרנבוך שליט"א הביא את הענין בשמי בשו"ת תשובות והנהגות ח"ה (סי' ככ"ט), וחלק ו' (סי' קמ"ב). והרי לשונו בתשובה שנדפסה בחלק ה':

תשובות והנהגות כרך ה סימן קכט

מהו השיעור להפרשת חלה וללישת המצות

הנה מותר ללוש עיסה לפסח רק עד שיעור חלה, וכפי מנהג ירושלם משיעור קילו מאתיים וחמישים כבר חייבין בחלה בלי ברכה, (ונהגו להחמיר להפריש מקילו מאתיים), וכבר הבאתי במק"א שהגר"ח מבריסק זצ"ל החמיר להפריש חלה מקילו ואילך, ובזמן האחרון השיטה התבססה מאד.

ונבאר הדברים, דהנה יסוד שיטת מנהג ירושלם הוא שהרמב"ם כתב בפהמ"ש עדויות (פ"א מ"ב) שמשקל רביעית מים הוא כ"ז דרהם, ומשקל הדרהם בזמנינו הוא 3.2 גרם, וא"כ משקל רביעית מים הוא 86.4 גרם, ובמים המשקל והנפח שווין, (דהיינו דמשקל 86.4 גרם הם גם 86.4 סמ"ק), ורביעית הוא נפח של ביצה וחצי, דהיינו דנפח ביצה הוא 57.6 סמ"ק, ושיעור חלה הוא קמח בנפח מ"ג ביצים וחומש דהיינו קרוב ל - 2500 סמ"ק (שני ליטר וחצי), וכשמכניסים הקמח בנחת (בלי לדחוק הקמח בכלי) משקל הקמח הוא כחצי מהנפח, והיינו דקמח במידת 2500 סמ"ק משקלו 1250 גרם (קילו ורבע), ולשיטת החזו"א שסובר שרביעית הוא 150 סמ"ק ע"כ מפרש שבזמן הרמב"ם היה משקל הדרהם יותר.

אמנם בא לידי קונטרס שיעור הרביעית (להמפלג הרב יהודה מרגולין שליט"א), ומביא שבירר שהיום מצוי בידינו דרהמים עתיקים, ונתברר שבזמן הרמב"ם היה משקלו פחות לערך בחמש עשרה אחוז, (בקירוב 2.8 גרם), ויש לקבוע ששיעור רביעית היום כ-75 סמ"ק, ושיעור כביצה הוא כ-50 סמ"ק, והביא לדבריו כמה הוכחות:

א. לפי השיטה המקובלת שרביעית הוא 86 סמ"ק עולה (עפי"מ שמבואר בפסחים קט. עיין שם, דשיעור אמה הוא כ"ד אגודלין) שהאמה הוא 48 ס"מ, ואינו תואם את המציאות של אורך אמת יד בינונית בזמנינו, אבל אם השיעור 75 סמ"ק הרי האמה היא 46 ס"מ וזה תואם את מציאות אורך אמת יד בינונית בזמנינו.

ב. מדות המשקל לרמב"ם תלוי במשקל דגרעיני שעורה, (כמש"כ פ"א דעירובין הי"ב וברי"ש הל' שקלים), ולשיעור הגר"ח נאה יוצא שמשקל השעורים כבד מהמקובל אצל האחרונים. וכן משקל השעורים בזמנינו מתאים דוקא לשיעור 75 סמ"ק שהבאנו וכמ"ש, ועיי"ש עוד שהביא לזה הוכחות נוספות.

ולפי"ז נמצא דשיעור חלה שהוא מ"ג ביצים וחומש הוא 2160 סמ"ק, ובשפיכת הקמח בנחת משקלו כחצי מהנפח, והיינו דקמח בנפח 2160 סמ"ק משקלו לערך קילו (1080 גרם בדיוק).

ואף שלהלכה הקבלה שנוהגין מכריע, נראה שראוי להחמיר בשיעור של קילו שהוא שיעור עיסה, ונקבל את השיעור המקובל בעיה"ק כשזהו חומרא, אבל לקולא כגון בהפרשת חלה ובאפיית מצות שחז"ל אסרו ללוש שיעור חלה בזמנם (וכ"ש בזמנינו שהעוסקים אינם בקיאים כ"כ בלישה) וכן נפסק בשו"ע (סי' תנ"ו) שאין לשין לפסח עיסה גדולה משיעור חלה, נראה שנאה להחמיר כדעת הגר"ח מבריסק זצ"ל ששיעור חלה הוא בקילו, ואם כי במאפיות המצות כאן לא רוצים לשנות, וכל עיסה עושים קילו ומאתיים, שבעיה"ק מקובל שזהו שיעור חלה, מ"מ בחבורות שאופים לבד בהידורים יש להקטין העיסה כפי האפשר ולא יותר מקילו וכמ"ש.

ובמק"א (ח"א סי' תרע"ד) הבאנו שבקמח בזמנינו שבטחינה הוא דק מאוד צריך יותר לשיעור חלה, דכשהוא דק יותר נכנס יותר קמח בנפח, ומ"מ משנה לא זזה ממקומה, ולע"ד יש הידור לא ללוש לפסח עיסה יותר מקילו, ודברינו שם הם רק להחמיר ולא להקל.

פרק ה'

מהי מידת הקמח לשיעור חלה – במשקל

כבר נתבאר, שמידת הקמח לענין שיעור חלה אינה קשורה למשקל כלל, אלא רק לנפח בלבד. עכ"ז, לרבים קל יותר לשער במשקל מאשר בנפח. ולכן יש תועלת לתת שיעור במשקל – וכבר עשו כן רבותינו הרמב"ם והשו"ע. ונדגיש בזאת – כפי שהדגיש הרמב"ם עצמו – שזה נכון רק לקמח מסויים וטחינה מסויימת. ולכן בהחלט יתכנו שינויים, והמשקל ניתן בזה הוא רק בהשערה.

סוג הקמח	משקל משוער (גרם)
חיטה (לבן)	כ-1125 בערך
חיטה (מלא)	כ-1100 בערך
שעורה	כ-1040 בערך
כוסמין	כ-1100 בערך
שיפון	כ-1015 בערך
שיבולת שועל	כ-900 בערך

הסבר:

המידות הנ"ל מתבססות על המדידות שנעשו ע"י הרה"ג רבי מיכאל גלעדי שליט"א (מהמכון להלכה בהתיישבות של הגר"י אפרתי שליט"א) לברר את שיעור החזו"א שהוא גדול פי שניים, ופורסמו בספר משפטי ארץ – חלה (בעמוד האחרון שבחלק על ענין חלה).

אופן המדידה היה ע"י מילוי כלי בשיעור 4320 סמ"ק, כף אחר כף בלי שום דחיסה, ושקילת הקמח. כיון שמידת הנפח בה נקטנו כאן היא כ-2160 סמ"ק – שהוא בדיוק מחצה ממדידתו הנ"ל, הרי שגם המשקל – מחצה מהכתוב שם.

ויש לדעת שכל שיעורי המשקל שבטבלה הנ"ל מתבססים על מספר שקילות, ואכן התוצאות היו מעט שונות בין הפעמים. וזאת מכיון שהשיעור משתנה בקל לפי אופן השפיכה ומצב הקמח בשקית, וכמו"כ תמיד יתכנו אי-דיוקים, ולכן יש להתחשב בעובדה זו, ולהיזהר מלתת משקל מדוייק הן לחומר והן לקולא, ולירא שמים יש להפריש (בלי ברכה) ממשקל קטן יותר, ובברכה רק ממשקל גדול יותר. והנה בשיעור של 100 גרם יותר (לענין הפרשה בברכה) או פחות (לענין הפרשה בלי ברכה) כבר יצא הספק מן הלב, אמנם מסתבר שאף בפחות מכך.

כמובן, צריך לשים לב בכל שקילה, שמדובר בסוג הקמח הנכון לפי הטבלא.

מהי הכמות שצריך להפריש?

יבואר שדי בהפרשת כלשהו, וגם המפריש כזית – יפריש כשיעור קטן של זית

כמות החלה שמפרישים (ובזמן הזה – שורפים): מדאורייתא אין לה שיעור, כמות קטנה פוטרת עיסה גדולה. ורבנן תקנו שיעור (והוא: א' מכ"ד מן העיסה, ולנחתום א' ממ"ח).

אך בזמן הזה שהחלה אינה ניתנת לכהן אלא עומדת לשריפה, שיעור ההפרשה הוא כלשהו. כ"כ החרדים, המבי"ט, בנו המהרי"ט, מהריק"ש, מהר"א אזולאי, מהר"י בי רב (רבו של מרן השו"ע), וכן הפרי חדש, שהוסיף: "וכן עמא דבר".

הרי שהשיעור הוא כלשהו, והפרי חדש העיד שכן הוא המנהג.

בברכי יוסף שנדפס בגליון השו"ע ריש הל' חלה הביא לכל הנ"ל, והביא מדברי האר"י ז"ל שלפי סוד יש להפריש א' ממ"ח, ועל כך הוסיף: "ולא שמעתי שיום חסיד בדורנו נהג כך".

עכ"ז, הרמ"א (יו"ד שכב, ה) כתב שאכן אין שיעור ("וכן המנהג פשוט בכל מדינות אלו, שאין מפרישין רק חלה אחת בלא שיעור, ושורפין אותה... שחלת האור לא היה לה שיעור"), אך ממשיך וכותב: "ומ"מ נוהגין ליטול כזית".

לכאורה פשוט שלענין קיום מנהג זה – די בכזית קטן, כגודל זית של זמנינו. ואם לענין איסור טריפות החמור שהוא איסור דאורייתא פסקו שיש ללכת אחר הפרי המצוי בדור (כמבואר בש"ך יו"ד [מד, יב] ואמרי ברוך שם), בודאי קל וחומר בן בנו של קל וחומר שכן הוא גם לענין הפרשת חלה, שהרי אין הכזית בזה אלא (לכל היותר!!) מנהג בעלמא.

יש עקרות בית המפרישות כמות גדולה, וסוברות או מרגישות שיש בזה "הידור" מסויים. ויש להעיר להן שאין שום ענין בזה, ורק בעיות נוצרות מזה, כשמנסים לשרוף את הכמות הגדולה שמפרישים ולפעמים זה גורם שנבלע איסור בתנור וכיו"ב, וגם יש בכך בל תשחית,

שורש הדבר הוא בכך שחושבות שיש שיעור וצריכה להיות הפרשה "מכובדת", אך זו טעות שאין לה שום מקור, וכנ"ל.

שיעור הכזית ושיעור הטפח והאמה

שיעור הכזית

בנושא שיעור הכזית הארכתני בס"ד בספרי "הידורי המידות", ושם נתבארו שתי דרכים בפוסקים בבירור שיעור זה: [א] גודל הזית המצוי [ב] גודל חצי ביצה. הבה נפרט:

יש האומרים לשער בגודל הזית המצוי, ואפילו אם הוא קטן יותר ממה שהיה פעם. וכך נקט החזו"א, וטעמו - כי זהו עצם גדרו של "שיעור", וכיון שאמר הקב"ה למשה בהר סיני לשער ב"כזית" - הרי שגודל הזית הוא הקובע, דאל"כ נפל שיעורא בבירא. ועוד הובאו דברי הקה"י לנקוט כצד זה מטעם אחר: משום שלפי רוב הפוסקים אין לנו כלל סיבה להניח שהיה שינוי כלשהו בגודל הזית, ולעולם י"ל שהזית של ימי קדם היה שווה בדיוק לגודלו היום.

שיטה שניה: יש האומרים לשער בגודל כחצי ביצה, שהוא שיעור גדול יותר. דעה זו הובאה בשו"ע (או"ח תפ"ו) בשם "יש אומרים". שיטה זו היא המפורסמת יותר, ושיעור הכזית ה"נפוץ" בעולם מתבסס על זה.

בספרי שם נתבאר שיש יסוד גדול בפוסקים לשיטה הראשונה הנ"ל. אך עיקר המטרה כאן היא להסביר שאף לפי השיטה השנייה, הסוברת שהכזית כחצי ביצה, השיעור הוא קטן בהרבה ממה שמפורסם.

שהרי גודל הביצה הוא כ-50 סמ"ק, כפי שנתבאר באריכות בפרקים לעיל (הן עפ"י הגאונים, הן עפ"י דברי הרמב"ם, והן לפי מנהג אשכנז).

גודל 50 סמ"ק הנזכר, הוא עבור ביצה עם הקליפה.

אך הכזית הוא כחצי ביצה בלי הקליפה, שהרי למדו את השיעור הזה מביצה של טומאת אוכלין כמבואר בגמ' (יומא פ.), כן כתבו הנו"ב (מהדו"ק או"ח לח, וז"ל: "והנה הא דאמרינן דבית הבליעה כביצה מיהו מחזיק היינו מהא דאמרינן ביומא דטומאת אוכלין הוא כביצה דכתיב אשר יאכל ושיערו חכמים שאין בית הבליעה מחזיק יותר מכביצה, והנה הא דט"א כביצה לפי מאי דקיי"ל להלכה כחכמים היינו כביצה בלי קליפתה...") והגר"א (תפ"ו, א) ס"ח.

את ההפרש הגדירו כל הפוסקים פה אחד ב-25%^ט. נמצא שהביצה (ללא קליפתה) 37 סמ"ק, וחצייה - פחות מ-19 סמ"ק (לשם נוחות, בדרך כלל 'עיגלנו' ל-20 סמ"ק), וזהו שיעור קטן טובא, וגדול הוא אך במעט מן הזיתים הגדולים המצויים בינינו כהיום, ולכאורה אין סיבה לנקוט שיעור גדול יותר מזה בשום צד.

לשם המחשה נציין, שבכף מטבח יש כ-10 סמ"ק משקין. ובפרוסת לחם (מאמצע ככר לחם פרוס) יש כ-100 סמ"ק. ובמצת מכונה יש לפחות 60 סמ"ק.

^ט וזהו לעומת דברי המ"ב (תפ"ו, א) שנקט שהכוונה לחצי ביצה עם הקליפה, ועל כך כתב החזו"א (או"ח לט, יז) לתמוה: "ליכא מאן דסבר הכי".

^ט הפוסקים כולם (מהרי"ל, של"ה, מג"א [רי, ב], נו"ב, הגר"א (תפ"ו, א בסופו). צוינו ב"מדות ושיעורי תורה" עמוד רלט. וכ"כ בשו"ת "חוט השני" [סי' צ"ז] לבעל החוות יאיר, כתבו כי גודל ביצה ללא קליפתה קטן ברבע (25%) מגודלה עם קליפתה. וכלשון הנו"ב (מהדו"ק או"ח לח): "ולפי החשבון של מהרי"ל בסדר הגדה הביאו ג"כ הרב הקדוש בשל"ה ז"ל שביצה ומחצה עם הקליפות הם שתי ביצים בלי הקליפות...". אלא שיש לציין שהגר"א (תפ"ו, א) לא סבר כך, אלא הוא ז"ל סבר יותר מזה - שההפרש הוא 33%, ושליש ביצה עם הקליפה שווה היא לחצי ביצה בלי הקליפה.

שיעור הטפח והאמה

נחלקו הפוסקים בשיעור האמה, השיעור הגדול ("שיעור חזון איש") לעומת השיעור הקטן ("שיעור רבי חיים נאה").

השיעור הגדול נקט שהוא 60-56 ס"מ. ומקורו הוא ממדידת האצבע (=האגודל המצוי), והיינו כי יש 4 אצבעות בטפח, וששה טפחים באמה.

ואילו השיעור הקטן נקט שהוא 48 ס"מ. מקורו הוא מדברי הרמב"ם. שכיון שהרמב"ם (פהמ"ש עדיות א, ב) כתב שהוא מדד את הרביעית עפ"י האגודל, וידוע לנו (עפ"י משקל הדרהם שהרמב"ם ציין שם) מהו גודל הרביעית הזו (86 סמ"ק), ממילא נוכל גם לחשב מהו גודל האצבע (וממילא גם האמה) לפי הרמב"ם.

והנה בפרקים לעיל ביארנו היטב שהרביעית היא יותר קטנה ממה שנקט רבי חיים נאה, הבאנו להוכיח שהרביעית כ-75 סמ"ק, וממילא לפי זה אף הטפח והאמה קטנים יותר.

ועולה שהאצבע כ-1.9 ס"מ, הטפח כ-7.6 ס"מ, והאמה כ-45.6 ס"מ.

נפק"מ בזה להלכה לכל מקום שמודדים בשיעורי אורך. דוגמא מצויה ובולטת היא מה שמצוי שעושים דופן לסוכה ע"י לבוד, והיינו ע"י שמותחים חוטים או רצועות שהמרחק ביניהם הוא פחות מג' טפחים.

אלא שמצוי מאד שמקפידים רק למרחק שהוא פחות מ-24 ס"מ, ולמבואר – זה עדיין יותר מג' טפחים. לפיכך אין כאן לבוד... אין כאן דופן... ואין כאן סוכה, על כל המשתמע.

ונפק"מ גם למחיצת העירוב. וכן לשיעור גודל החדר החייב במזוזה.

אחר כל הנ"ל יש עדיין להתיישב בדבר, כי הרי פוסקים רבים מצאו את שיעור האגודל גדול יותר, ויש לדון טובא כיצד להכריע בזה כאשר יש מאידך גיסא הוכחה ברורה שהשיעור של הרמב"ם היה קטן. כתבתי על זה בס"ד מאמר ארוך הבא לבאר טעם שמידת הרמב"ם עיקר, וכאן קיצרתי בענין. הרוצה להשיג את המאמר הארוך יפנה לכתובת האי-מייל שבראש הקונטרס.

חובה בכל בית יהודי

ספר

הידורי המידות

מהדורה שניה

בירור סוגיית

'מידות ושיעורי תורה'

באופן מקיף וברור

בטוב טעם ובלשון השווה לכל נפש

הספר שיציג בפניך בהירות בכל ענייני מידות ושיעורי תורה בצורה ברורה וחדה ויבאר שהם קטנים מן השיעורים הנפוצים.

הספר משלב את דברי הפוסקים מדורות שעברו עם הכרעות מפוסקי דורנו, והנהגות גדולי ישראל שליט"א וזצוק"ל בסוגיית המידות והשיעורים.

מעוטר בהסכמות גדולי הפוסקים

ניתן להשיג בחנויות הספרים המובחרות

ובבית המחבר: רחוב אגסי 34 הר-נוף ירושלים 02-6526447